

“ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ” РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (друга половина XX ст.)

Серед народів, які особливо постраждали в результаті Другої світової війни, був і український. Україна зазнала численних людських втрат та величезних матеріальних збитків. В республіці після звільнення від окупантів залишилось 27,4 млн. жителів порівняно з 41 млн. у 1941 р.¹. За іншими даними у середині 1945 р. населення України становило 33,5 – 34,0 млн. чоловік. Якби не було війни, то в 1945 р. в країні мешкало б 43 – 43,5 млн. чоловік. Тобто прямі й непрямі (через падіння народжуваності) втрати за п'ять воєнних років досягли, за орієнтовними оцінками, приблизно 10 млн. осіб². Автори “Книги пам'яті” визначають загальні демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. в 13,5 млн. осіб³.

На фронтах Україна втратила близько 3 млн. чоловік – майже кожен другий, призваний до лав армії, і 5,5 млн. чоловік у зоні окупації. До цього слід додати понад 2,5 млн. чоловік, вивезених на примусові роботи, з яких назад повернулося лише 800 тис. (200 тис. чоловік з різних причин не побажали повернутись).

У роки війни в Україні було виведено з ладу понад 16 тис. промислових підприємств. З 679 млрд. крб. матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзу, 285 млрд. крб., що становило 42%, припадало на Україну. За офіційними радянськими даними, українські втрати відносно перевищували навіть втрати Росії⁴. Економіка республіки зазнала таких руйнувань, що була фактично не здатна до самостійного й самодостатнього функціонування, тож об'єктивно змушена була ще більше “інтернаціоналізуватися” й “інтегруватися” в єдину економічну систему СРСР. Така ситуація закономірно була вигідна правлячій верхівці країни, оскільки робила українську економіку, й саму Україну, ручною, керованою, беззахисною і абсолютно відкритою для її повного підпорядкування центральним органам і економічним інститутам.

У роки війни 570 промислових підприємств України були евакуйовані на Схід – переважно в Російську Федерацію⁵. Після завершення війни далеко не всі вони були повернуті назад, в Україну. І в цьому був не тільки негатив. Бо в результаті нового будівництва поставали більш сучасні підприємства, оснащені кращою технікою і озброєні новішими технологіями.

План відбудови народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр. передбачав поряд з відновленням енергетичної, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості Донбасу і Придніпров'я будівництво нових підприємств, створення нових галузей промисловості, в тому числі автомобільної. Планом передбачалось будівництво автомобільного і двох автоскладальних заводів, нових підприємств електропромисловості, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості⁶.

Процес відбудови української економіки здійснювався централізовано і вона не могла функціонувати як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а лише як частина загальносоюзної системи. Особливістю відбудовчого процесу в Україні було зменшення фінансування. Частка республіки в об-

сязі загальносоюзного виробництва впала з 18% у довоєнний період до 7% у 1945 р. 80% капіталовкладень було направлено у 1946–1950 рр. на потреби важкої промисловості.

В процесі відбудови в 1948 р. був доведений до довоєнної потужності Харківський тракторний завод, стали до ладу великі підприємства чорної металургії – заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, Макіївський металургійний завод та ін. Було введено в дію найпотужніший у ті часи в СРСР та Європі магістральний газопровід Дашава – Київ 520 км завдовжки, відбудовано Дніпровську гідроелектростанцію. В республіці виникла нова галузь промисловості – газова індустрія. Одночасно підприємства України налагодили виробництво продукції для арктичних експедицій, гірничої промисловості і суднобудівних заводів Півночі Росії. В 1951 р. український газ почала отримувати Москва.

Відбудова господарства і в Росії, і в Україні супроводжувалась масовими міграціями населення, зокрема обміном кадрами, спеціалістами. Так, на відбудову Донбасу в другій половині 40-х років з інших республік прибуло понад 43 тис. молодих людей, понад 90 тис. чоловік було направлено Російською Федерацією.

Значна увага приділялася інтеграції господарства західноукраїнських земель до загальносоюзної системи. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, “культурна революція”, утвердження влади органів “диктатури пролетаріату”. Основним напрямком освоєння краю стала зміна системи виробничих відносин. Передусім була ліквідована приватна власність на засоби виробництва.

В грудні 1944 р. при РНК УРСР була утворена Рада допомоги західним областям. У відбудові та відродженні регіону програма індустріалізації регіону включала два основні напрями – відбудова, реконструкція та удосконалення традиційних для краю галузей промисловості, зокрема нафтогазової та лісорозробки, і розвиток нових галузей – машинобудівної, приладобудівної, металообробної та ін.

Протягом 1946–1950 рр. в краї було відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. З нових підприємств, зокрема у Львові, стали до ладу завод автотранспорту, автобусний, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та інструментальний. В результаті вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції зріс у три рази порівняно з довоєнним. Промислове виробництво регіону на початок 50-х років становило 10% республіканського. При цьому майже всі підприємства краю забезпечувалися відповідними матеріалами і технікою централізовано, що позбавляло їх самостійності і повністю узалежнювало від союзних відомств. Характерними були і диспропорції у розвитку промисловості, відсутність закінченого технологічного циклу.

З метою уніфікації господарського життя в західному регіоні відповідно до загальносоюзних стандартів, з різних кінців СРСР, передусім з Російської Федерації, туди цілеспрямовано скеровувались робітники, спеціалісти. Протягом 1946–1950 рр. тільки на підприємства Львова прибуло 2 тис. інженерів і техніків та 13,8 тис. робітників. Водночас місцевих жителів спеціально вербували на роботу на шахти Донбасу, а сотні молодих робітників, які закінчили школи фабрично-заводського навчання, спрямовувались на підприємства Російської Федерації та інших республік.

Звичними методами, відпрацьованими в країні ще в 30-ті роки, була

проведена суцільна колективізація сільського господарства на західноукраїнських землях. В результаті тисячі мирних жителів Західної України, очевидно з метою зміцнення інтернаціональних засад радянської економіки, були виселені в Сибір, запроторені до ГУЛАГу. Так здійснювався курс на розчинення соціально-економічного і національного потенціалу західного регіону у загальносоюзному комплексі.

В складних умовах відбувалося відродження сільського господарства Східної України. Ресурси села були мізерними і ситуація вимагала докорінних змін в аграрній політиці партії. Однак цього не сталося. Труднощі післявоєнної відбудови переборювалися звичними для радянської системи засобами позаекономічного примусу. Продукція сільського господарства вилучалася державою по суті безкоштовно. Закупівельні ціни на неї були символічні, в більшості випадків значно нижчі навіть собівартості. Зокрема, вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за центнер, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшениця купувалася в колгоспах по 1 коп. за кілограм, яловичина – по 23 коп. за кілограм, а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кілограм. Норми хлібоздачі встановлювались вольовим рішенням партійних та радянських органів і, як правило, значно перевищували можливості їх виконання. Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і городів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладались. В 1948 р. після чергового підвищення ставка сільськогосподарського податку з подвір'я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. в Росії.

Стратегія держави у перші повоєнні роки щодо селянства в поєднанні з величезними матеріальними втратами під час війни поставила село в кризову ситуацію, що потенційно загрожувала голодом. На 1946 р. партійно-державними органами планувалося в Україні форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Байдужість центру до потреб українського села, підвищені плани хлібозаготівель у сукупності з посухою привели до катастрофи. За неповними даними у 1946–1947 рр. у 16 східних областях померли від голоду близько 800 тис. людей. Особливо висока смертність була у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській і Одеській областях. Закупляти українським колгоспам і радгоспам на свої кошти хліб на Кубані Москва не дозволила. Водночас у період голоду з Радянського Союзу було вивезено 1,7 млн. пудів хліба у вигляді безплатної допомоги країнам “народної демократії” – Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та іншим.

В період голоду 1946–1947 рр. продовжувались репресії на селі за невиконання плану хлібозаготівель. Протягом першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів, яких засуджено до 10 років позбавлення волі. Відновивши діяльність сумнозвісного “закону про 5 колосків” початку 1930-х років, судові органи республіки тільки у листопаді 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. селян. За збирання кинутих після жнив колосків у полі 1,8 тис. голодуючих селян протягом одного місяця були засуджені до тюремного ув'язнення на строк від одного до п'яти років. Немало з засуджених змушені були залишити межі України.

21 лютого 1948 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисупільний, паразитичний спосіб

життя”. Указ надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про виселення за межі республіки у віддалені райони СРСР практично будь-кого, хто жив у селі. На кінець серпня 1948 р. з України було виселено близько 9 тис. осіб, з ними виїхали майже 3 тис. членів їх сімей⁷. Серед них далеко не всі були “недобросовісні і несумлінні працівники”.

Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали до 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених в Україні.

Стимулюючи економічну інтеграцію Російської Федерації і України, Комуністична партія постійно надавала цьому процесу ідеологічного забарвлення. Розвиток міжгалузевої і внутрігалузевої спеціалізації та кооперування виробництва відбувався не стільки за законами економіки, скільки під впливом політики, з посиленнями шумовими ефектами. Соціалістичне змагання, шефство, суботники, недільники, поїздки, зустрічі, ювілеї були невід’ємними атрибутами міжреспубліканських економічних зв’язків. В РРФСР при обкомах і райкомах партії були створені шефські комітети для організації допомоги у відбудові промислових підприємств України. В другій половині 40-х років із Російської Федерації в Україну поступало понад 3/4 всієї ввезеної готової продукції⁸. Це засвідчувало тенденцію одностороннього характеру розвитку української економіки. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона розвивалась як придаток до економіки Російської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. З роками ця тенденція посилювалась. В кінці 80-х років Росія могла забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а Україна – лише 15%. Поставки з Російської Федерації були складовою виробництва 67% кінцевого продукту України, а українські поставки – тільки 1% продукту Росії⁹.

В 50-ті роки зросли взаємопоставки між РРФСР і УРСР. Росія поставляла в Україну машини, технічне обладнання, верстати, нафту, лісоматеріали та інші види продукції. В свою чергу Україна поставляла до Росії вугілля і газ, сільськогосподарські машини і автобуси, автотранспортувачі, тепловози й вагони, турбіни й електричні машини, технологічне обладнання для металургійної й вугільної промисловості, легкої й харчової промисловості.

Загальносоюзне значення мали спільні розробки вченими, спеціалістами України і Росії нової технології виробництва чавуну з застосуванням природного газу і кисню, киснево-конверторного способу одержання сталі, методу безперервної прокатки металу, впровадження засобів механізації і автоматизації у виробництво і застосування автоматичного електрозварювання, нової технології обробки металу і виготовлення деталей та ін.

Утвердження М. Хрущова при владі в СРСР змінило становище України в складі Радянського Союзу, дещо вирівняло стосунки між Росією і Україною. Цьому сприяла відмова правлячої партійно-радянської верхівки від терористичних методів управління державою, загальна лібералізація суспільно-політичного й культурного життя в СРСР.

У квітні 1953 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Ряд союзних міністерств набули союзно-республіканського статусу. Це був суттєвий крок у напрямку децентралізації управління радянською економікою і підсиленні ролі союзних республік. З 1953 р. по 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування

уряду Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76%. Дещо розширені були законодавчі права України. Розпочато скорочення управлінських кадрів: лише за 1954–1955 рр. вивільнено понад 61 тис. осіб¹⁰.

Навесні 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про ради народного господарства. На місце старої системи галузевого, вертикального централізованого управління постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у відповідних економічних адміністративних районах. В Україні було створено 11 (а згодом ще 3) раднаргоспів. За цією реформою вже в 1957 р. було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Тепер майже вся промисловість республіки знаходилася у підпорядкуванні уряду України. Керівництво аграрним сектором економіки також було перебудовано за територіальним принципом. Центр планування відповідно перемістився в республіку, а Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які кладались в основу перспективного планування розвитку господарства республіки. Так було обмежено централізм та вплив партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширено економічні права і компетенції союзних республік, в тому числі й України.

В зміні становища України в складі СРСР суттєву роль відіграв суб'єктивний фактор – знання М. Хрущовим реальної обстановки в Україні, її справжнього вкладу в загальносоюзний розвиток, знання кадрового складу республіки. Прагнення нового “вождя” компенсувати несправедливе ставлення Сталіна до українців, з іншого боку необхідність опертися на українські кадри в боротьбі за владу й привели до зростання українського чинника в суспільно-політичному житті СРСР. В загальносоюзному керівництві значно зросла частка вихідців з України.

Впровадження системи раднаргоспів сприяло децентралізації управління економікою, посилювало економічну автономію союзних республік. Одночасно посилювалася пропаганда соціальної й інтернаціональної єдності народів Радянського Союзу під проводом “великого російського народу”. Особливе становище Росії в складі СРСР було визначено формулою “перша серед рівних”. “Другою серед рівних” було визнано Україну.

Економічним реформам М. Хрущова чинили зростаючий опір московське чиновництво і проімперські сили. До того ж його економічні й соціальні перетворення нерідко відзначалися непослідовністю і поспішністю. Тож в практику політичного й економічного життя країни почала активно впроваджуватися теза про місництво і його шкоду, зокрема й про те, що інтереси союзних республік нерідко ставилися вище інтересів усього Союзу. Це було на шкоду унітарній державі і партійно-державна бюрократія, як провідна сила радянського суспільства, цього допустити не могла. Тому так легко і швидко М. Хрущов був позбавлений влади за “суб'єктивізм та волюнтаризм, адміністрування й поспішне експериментування, недооцінку економічних законів соціалізму, порушення норм партійного життя, принципів партійного керівництва”.

Програма економічної реформи в промисловості брежнєвського керівництва (1965 р.) передбачала одним з перших кроків ліквідацію раднаргоспів, що означало обмеження прав союзних республік, відновлення всевладдя союзних міністерств, кількість яких до середини 80-х років зросла до 100. 90%

українських підприємств знову були підпорядковані Центру. У розпорядженні республіканських властей залишилась фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій.

Реформа 1965 р., як відзначають дослідники, була спрямована на інтенсифікацію двох взаємовиключних процесів – посилення централізму і задіяння ринкових економічних регуляторів. Однак, якщо перше було органічним для радянської системи, то друге не вписувалося в існуючий господарський механізм, тож швидко втратило перспективу. Реформа була вихолощена і швидко згорнула, хоча і встигла дати на короткий час певний позитивний ефект.

На середину 60-х років становище України в складі СРСР знову змінилося, але вже в гіршу сторону. Зменшилася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва у його прагненні першості, серйозно потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. Але головним було те, що на середину 60-х років Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим, ніж тих, які були розташовані в інших районах СРСР.

Радянська економіка давно вичерпала можливості екстенсивного зростання – освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили – розпочався стійкий спад економіки. Правда, тоді ж, у кінці 60-х років в СРСР були відкриті нові, великі запаси нафти і газу. На початку 70-х років, завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як вдало зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Ф. Ліст, “здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство”. Пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер скоріше виключення, ніж правила. У 1985 р. ціна на нафту несподівано впала, країна швидко опинилася в боргах, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд. доларів¹¹. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже і всі з’єднані однією долею республіки, неухильно сповзала в тяжку економічну кризу.

Однак у 70–80-ті роки нафтодолари продовжували “інтернаціоналізувати” радянську економіку. У період брежнєвського правління частка УРСР в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. У розвиткові народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн. м² (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних і топливно-енергетичних, більше половини гідроресурсів, значна доля загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Легке освоєння цих територій, після того, як ресурси України були вичерпані, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані

галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці і застарілих технологіях. Прикладів такого підходу можна навести безліч.

Показовим у цьому сенсі є факт часів правління М. Хрущова щодо створення в Україні заводу легкових автомобілів у Запоріжжі*. Виступаючи на нараді керівників партійних, радянських і господарських працівників країни 24 грудня 1962 р. М. Хрущов говорив: “Автомобільний завод взявся за виробництво “Запорожця”. Завод побудували, а технологію взяли італійську, яку італійці викинули уже давно. Італійці кажуть: “Ви б нам сказали і ми дали б вам сучасну технологію, а ви з азів починаєте, доганяєте капіталістів, які 10 років тому викинули цю машину”¹². Причину такого становища М. Хрущов вбачав у якості кадрів, їх кваліфікації і ставленні до роботи. “У нас металург знає тільки болванки робити, а з тієї болванки кожен болван і не болван робить, хто що захоче. Ось ми і виглядаємо як болвани”¹³.

Несприйнятливість виробництва до науково-технічних досягнень вкрай негативно відбивалось на темпах росту продуктивності праці, ефективності економіки. В 60-ті роки в світі розгорнулася науково-технічна революція, яка дала серйозний поштовх для прискорення економічного розвитку країн Заходу. Радянська ж командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Науково-технічні новації в СРСР впроваджувалися з великим “скрипом”, переважно адміністративно-вольовим методом. Відповідно темпи індустріального зростання як у Росії, так і в Україні, невідворотно знижувалися. В Україні їх падіння було особливо помітним внаслідок вичерпування можливостей додаткового залучення нових виробничих потужностей, зменшення її частки у загальносоюзних капіталовкладеннях. Якщо в 1961–1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні становив 6,9%, то в 1981–1985 рр. – 3,5%. Знизилася ефективність господарювання. Так, у 1960–1985 рр. капіталовкладення у сільське господарство республіки зросло більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції – лише в 1,6 рази.

Однак збільшення капіталовкладень в електроенергетику України привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965–1985 рр. більш, ніж удвічі¹⁴. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. У республіці, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, у 60–80-ті роки було побудовано і будувалося надалі майже 40% атомних енергоблоків. Нові електростанції споруджувалися переважно з метою постачання електроенергії в країні “соціалістичної співдружності”, звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості і необхідної якості. Електроенергія українських електростанцій експортувалася, зокрема, в Болгарію, Румунію, Чехословаччину, Угорщину, Німеччину, Польщу, Італію¹⁵.

Господарська орієнтація і спеціалізація Росії і України визначали їх роль у міжреспубліканському обміні. Так, у 70-х рр. Російська Федерація поставляла в інші союзні республіки 12% машин і промислового обладнання, 13% продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, 15% продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, 20% виробів із бавовняних і близько 30% виробів із шовкових тканин. В той же час за рахунок ввезення із інших союзних республік РРФСР покривала 15% потреб в залізній руді і

* У 1960 р. завод почав серійний випуск перших мікролітражних автомобілів “Запорожець”.

чорних металах, 10% – в хімічних продуктах, 8% – в продукції легкої і харчової промисловості, 7% – в машинах і обладнанні, 100% – в бавовні, ввозила значну частину цукру, виноградного вина, фруктових і овочевих консервів, тютюнових виробів. В загальному вивозі продукції України домінували такі її види, як кам'яне вугілля, чорні метали, руда, мінерально-будівельні матеріали, продукція машинобудування. В 1973 р., наприклад, в УРСР вироблялось 32,9% загальносоюзного виробництва турбін, 96,5% – вугільних комбайнів, 42,4% – металургійного обладнання, 94,5% – тепловозів, 35,1% – хімічного обладнання, 25,4% – тракторів, 30,1% – продукції приладобудування та засобів автоматизації¹⁶.

Основне місце в міжреспубліканському обміні України належало Російській Федерації, на частку якої приходилося понад 80% його загального обсягу¹⁷. Доля УРСР в міжреспубліканському обміні РРФСР складала 37%, а доля Російської Федерації в такому ж обміні УРСР – близько 3/4 її залізничного вантажообороту. За період з 1960 по 1975 р. ввіз продукції із Російської Федерації в Україну виріс на 89,6%, а вивіз із України в Росію – відповідно на 71,9%. Всього Україна ввозила в Російську Федерацію продукцію 81 галузі промисловості, в тому числі половину з того, що ввозилося в інші республіки, вугілля і цементу, майже 4/5 прокату чорних металів, близько третини мінеральних добрив, 3/4 залізної руди і поставок природного газу, більшу частину вироблених телевізорів, тракторів, верстатів, екскаваторів, промислового обладнання, значні обсяги електроенергії, чавуну, продукції харчової промисловості.

Одночасно Російська Федерація поставляла в Україну велику кількість верстатів, автомобілів, холодильників, автопокришок, тканин, килимів, хутових виробів, лісоматеріалів, нафтопродуктів, природного газу, електромеханічного обладнання та ін.

Однак директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність міжреспубліканських зв'язків. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом все більше падала дисципліна поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри одних і тих же матеріалів, сировини і палива. Відповідно знижувались темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання “накреслених” партійними з'їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, в тому числі й сільського господарства України, яке в 70–80-ті роки давало понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення постійно зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі, як підкреслювалося, не було. Колгоспи та радгоспи, як закостенілі структури, прогнати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід із становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Україна щороку втрачала до 600 млн. тонн родючих ґрунтів.

Перманентний характер мала проблема забезпечення населення продовольством. В 1982 р. в СРСР була оприлюднена Продовольча програма, представлена як ще одне свідчення турботи партії і уряду про добробут радянських

людей. Ця програма, як інші проєкти, провалилася. Вже в середині 80-х років в ряді промислових центрів Росії та України почалися серйозні утруднення з поставками продовольства, що викликало соціальне напруження в країні. Провалена була й Житлова програма.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки і технології призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Протягом 1959–1963 рр. в Україні було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Швидкими темпами розвивалися Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати, Горлівський азотнотуковий завод. Були збудовані і налагодили випуск продукції чотири гіганти “великої хімії” – Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз у цілому. Технологічне навантаження на природу у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щорічно промислові підприємства України викидали в атмосферу 17 млн. тонн шкідливих речовин, що становило майже 300 кг на душу населення.

Україна в складі СРСР продовжувала індустріалізацію, в той час як високо розвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13 місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала в 1960 р. 11 місце, а в 1985 р. – 13. За темпами зростання виробленого національного доходу протягом 1980–1985 рр. Україна також посідала 13 місце в Радянському Союзі.

Уповільнення економічного розвитку України визначалось багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялась високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів в межах загальносоюзного господарського комплексу. До того ж і в 70–80-і роки республіка продовжувала спеціалізуватися на енерго- і матеріалоемному виробництві при істотній (кам’яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території.

Ще не опубліковані дані про істинний баланс республіканських надходжень і видатків у межах союзного бюджету, що дає підстави дослідникам порізно характеризувати економічні взаємини союзних республік. Американський економіст Х. Хантер констатує, що основну рису економічної історії України становило вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР. За розрахунками британського вченого П. Вайлза Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала. Українські дослідники наголошують як на цілком очевидному факті, що постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів. Ситуацію в республіці ускладнювали й такі особливості економіки України, як деформованість структури розміщення продуктивних сил, більша, ніж в інших республіках зношеність основних виробничих фондів, катастрофічна екологічна ситуація.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги воєнних витрат. Військово-промисловий комплекс міцно зв'язував воедино всі союзні республіки і, передусім, найбільші з них – Росію і Україну. Від його засилля страждали всі народи, але найбільше російський і український, які несли на собі основний тягар зусиль по його утриманню і зміцненню. Як у Росії, так і в Україні радянська економіка була вищою мірою монополізована. Вона знаходилася у власності держави і нею планувалася, на 70% була орієнтована на важку промисловість (“виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї”), і лише на 30% – на споживчі товари і послуги. На середину 80-х років, за різними оцінками радянська економіка давала близько 50–60% валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою в світі. 12–13% ВВП направлялось безпосередньо на оборону (в США – 6,5%). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР складала 45–50% (порівняно з 25–27% у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250–300 млрд. доларів на рік, що було близьким до американських затрат того ж періоду¹⁸.

Звичайно, ці оцінки умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були різними, як і рівень зарплат, собівартості енергії та сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль по забезпеченню оборони, що дозволяло СРСР в кінці 80-х років утримувати збройні сили в 3,9 млн. чоловік (у США – 2,2–2,3 млн.), і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над іншим світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності і тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, великі бойові кораблі і бойові вертольоти.

На середину 80-х років Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі; за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних Сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за рубежом, чотири флоти. Одночасно шестидесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали і забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброї СРСР вийшов на перше місце в світі – понад 30 млрд. доларів у рік, правда 80% вартості її було передано іншим країнам практично безкоштовно. Базис і опорні пункти авіації і флоту розкинулись від В'єтнаму до Адена і Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Вся та гігантська воєнна машина оснащувалась і постачалась такою кількістю озброєнь і військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки і артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу¹⁹.

На імперські амбіції СРСР потрібні були великі кошти. Гроші традиційно повинно було давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. В радянський час найбільш ефективним способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГ. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської, імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили

розпочату справу.

В останні радянські десятиліття функціонування радянської економіки значно погіршилося. Згідно з офіційними даними ріст національного доходу з 1965 по 1985 р. знизився майже вдвічі. Ріст промисловості знизився з 8,6 до 3,7%, а сільського господарства - з 2,3 до 1,1%. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці – він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1% у рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

Заробітна плата в СРСР складала 15% від національного доходу. При цьому, в зв'язку з дефіцитом або навіть відсутністю найбільш необхідних для населення товарів, основний наголос робився на торгівлю спиртними напоями. 30% надходжень в торгівлю формувалось за рахунок цього товару, що одержав катастрофічне для країни поширення, особливо в російських селах.

Галузі економіки, які не мали прямого відношення до гонки озброєнь, знаходилися в занедбаному стані. Досить згадати, що навіть в металургії на оновлення обладнання “відпускався” ... один відсоток від основних фондів, хоча амортизаційні відрахування при розрахунку собівартості продукції складала близько 25%. Одночасно 80% радянського експорту складала нафта і деревина. Величезний науковий потенціал країни, якщо він не мав відношення до гонки озброєнь, пропадав марно. Відповідно рівень життя населення був вкрай низьким. В кінці 80-х років кількість телефонів на тисячу жителів складала в Новій Гвінеї 600 номерів, а в Радянському Союзі – 90.

Прагнучи виправити ситуацію, партійно-радянське керівництво за М. Горбачова змушене було шукати порозуміння зі США в справі роззброєння з тим, щоб перекинути ресурси з воєнного у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи по децентралізації управління економікою, переведенню підприємств на повний господарський розрахунок. Згідно з рішенням ЦК КПРС (1987 р.) союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції над важкою промисловістю, оскільки союзно-республіканські міністерства важкої промисловості перетворювалися в союзні. В Україні це стосувалося міністерств електроенергетики та паливної промисловості, вугільної промисловості, чорної та кольорової металургії, геології, нафтообробної та нафтохімічної промисловості. Одночасно всі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути також підпорядковані всі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення. Питома вага таких підприємств в Україні становила приблизно 5% ²⁰. При цьому з України вивозилось 95% промислової продукції, яка вироблялася в республіці ²¹.

З 1987 р. вперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати їх на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення по підприємствах республіканського підпорядкування.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом до рівня областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці завдання будуть тепер надаватися республікам сумарно, а ті, в свою чергу, стануть відповідальними за їх

розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право міняти закупівельні ціни сільськогосподарських продуктів, але за умовою, що сума видатків держави на ці закупки не зміниться.

Союзні республіки за реформою 1987 р. одержували право керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їх підпорядкування.

Варто зазначити, що республіки не могли стати дійсними господарями своїх територій, як від них вимагалось, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки вони навіть зменшувалися. В результаті республіки не тільки не могли розширювати своєї економічної та соціально-культурної діяльності, а не мали змоги просто виконувати покладені на них обов'язки.

Таким чином, реформи М. Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони сприяли зміцненню єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існуванню самих союзних республік. Так, І. Коропецький в 1988 р. писав: “Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх все меншу економічну відповідальність, малітиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком”²².

Таким міг бути наслідок “інтернаціоналізації” радянської економіки і для України, і для інших республік, які могли розчинитися в якомусь аморфному мононаціональному економічному організмі, покликаному обслуговувати інтереси радянської партійно-державної бюрократії.

Радянська “інтернаціоналізація”, як форма інтеграції, не відбувалась природним шляхом, а була штучно створюваною, адміністративно-натисковою. Вона означала фактично поширення російського простору і зміцнення його внутрішньої єдності. Інтеграційні процеси в СРСР були фундаментом досягнень Радянського Союзу, а для світу – Росії, у всіх галузях соціально-економічного, наукового і культурно-духовного життя.

В СРСР правлячою Комуністичною партією культивувався по суті азійський спосіб виробництва, який здавна склався у Російській імперії і якому було властиве архаїчне, застійне господарство, базоване на державній власності, і надцентралізований антигуманний устрій. Підвищення ефективності виробництва при ньому заради зростання добробуту народу не було головною метою. І в Росії, і в Україні економіка була витратною, гроші витрачалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні воєнні цілі, озброєння та споживання власне правлячою верхівкою. При азійському способі виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозованих радянськими мірками межах. При закритості комуністичної системи азійський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни.

Комуністична система з її способом виробництва, як і будь-яка інша жорстко централізована модель державного устрою, дедалі більше втрачала сталість і ефективність у вирішенні стратегічних економічних завдань. Вона виявилась нездатною адекватно відреагувати на виклики постіндустріального суспільства, яке народжувалося на Заході і для якого пріоритетними були не

стільки зовнішня мотивація і організація виробництва, скільки стимулювання власне індивідуального інтересу працівника. Комуністична система продукувала у масовій кількості тип працівника, який був позбавлений ініціативи і нелегкого обов'язку самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність, орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією із характерних рис “нової, радянської людини”.

“Інтернаціоналізація” радянської економіки вела до значного зростання міграції населення, добровільні чи примусові переселення великих груп людей з однієї республіки в іншу. Впливали на міграційні процеси і депортації осіб, що були визнані соціально небезпечними. За офіційними даними, протягом 1944–1952 рр. у західному регіоні України різного виду репресіям було піддано близько 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб. На рубежі 40–50-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛА-Гу. У таборах їх налічувалось 362,6 тис., в колоніях – майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам²³.

Переселення українців у східні райони СРСР було не завжди репресивно-примусовим, а ще й добровільно-примусовим. Так, у 1954 р. почалося освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В лютому 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат²⁴. Окремі радгоспи, що утворилися на цілинних землях, майже повністю були укомплектовані переселенцями з України.

Натомість в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для здійснення відбудови народного господарства і, зокрема, “радянзації” західних областей України. Вже до середини 1946 р. їх прибуло туди 86 тис. чоловік. На початку 50-х років майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, відрядженими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 чоловіки були з місцевого населення. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 чоловіки, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 чоловік представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та викладачів 12 вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 чоловік. В складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого працівника. В числі 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вузів тільки два були західними українцями²⁵.

Найбільш прискореними темпами зростала кількість росіян у Західноукраїнському регіоні. Якщо до війни їх там практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. чоловік або 5% населення.

Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала вузи, направлялась на роботу в східні області УРСР, а також в інші республіки Радянського Союзу. Це перешкоджало поповненню і закріпленню кадрів спеціалістів та інтелігенції в Західних областях з місцевого населення.

На демографічному становищі України серйозно позначився також голод 1946–1947 рр., репресії, що їх проводило сталінське керівництво щодо національних меншин. Зокрема, як підкреслювалося, в травні 1944 р. з Криму було насильно виселено кримських татар. Репресії проводилися і проти греків, вірмен, болгар, угорців, поляків та ін. Внаслідок злочинної нацистської політики кількість єврейського населення скоротилося в Україні до 2%. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. чоловік. Після врегулювання територіального питання з Чехословаччиною у повоєнний період туди було переселено 33 тис. чехів. Переселялися також угорці, румуни. В результаті змінився етнічний склад населення України. Зменшилась чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни та ін., натомисть збільшилася частка росіян.

Внаслідок демографічних змін, що відбулися у 40-х роках, населення республіки у 1951 р. становило 37,2 млн. осіб, що на 4,1 млн. менше, ніж у довоєнному 1940 р. Суттєвий вплив на демографічні процеси мала відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і призвели до скорочення кількості сільських жителів.

Перший повоєнний перепис населення СРСР став можливим лише в роки хрущовської відлиги – в 1959 р. Саме тому порівняно з наступними переписами отримані дані на 1959 р. було подано найповніше. Про кожную союзну республіку було видано окремий том, де наводилася вікова структура населення та єдиний раз були опубліковані дані про чисельність військовослужбовців: “у рядах Радянської Армії – 801,1 тис. чол.”. Дані наступних переписів 1970 і 1979 рр. у відкритих публікаціях були дуже мізерними. Зокрема, і по СРСР, і по союзних республіках не наводилася вікова структура населення, фальсифікувалися по суті показники письменності населення СРСР. При централізованій розробці отриманих від України даних перепису 1989 р. проводилося додаткове долічування, тому під питанням залишилася справжня чисельність населення²⁶.

Демографічні зрушення, які відбулися в радянській Україні у другій половині ХХ ст. мали від’ємний характер і суттєво вплинули на історичний процес. Зокрема, спостерігалось стійке зниження приросту населення, кількість якого в республіці в 70-х роках зростала темпами у 2 рази, а у 80-х роках – у 4 рази нижчими, ніж у 60-х роках. Динаміка вікового складу розвивалась по лінії постаріння населення. Якщо в 1960 р. співвідношення пенсіонерів України до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то у 1985 р. – вже 1:2.

Відбулися зміни і в співвідношенні робітники – колгоспники – інтелігенція. Так, чисельність робітників з 8 млн. у 1960 р. зросла до 14 млн., а колгоспників зменшилася удвічі і становила у 1989 р. 3,5 млн. Майже у 2,5 рази зросла соціальна група службовців. Їх кількість у 1989 р. становила 6,3 млн. осіб.

Варто зазначити, що радянська схема соціально-класового поділу суспільства не давала повної й об’єктивної картини його структури. Адже в ній не знайшлося місця партійно-державній номенклатурі – класу, який власне, і володів всіма засобами виробництва. Відчужені від власності робітники і колгоспники були фактично найманими працівниками. До цієї ж категорії відносились і інтелігенція, яка не мала соціально-економічних свобод і була повністю залежною від системи і власників засобів виробництва, змушена була перейти на державну службу, продаючи свій інтелект за мізерну платню.

В Україні, як і в Росії, продовжувався процес урбанізації. На середину

60-х років припадає період рівноваги міського і сільського населення, а надалі баланс помітно порушився на користь міста й на середину 80-х років співвідношення становило 2:1. Якщо у 1961 р. міське населення України становило 20,6 млн. осіб, то в 1986 р. – 33,7 млн. осіб, тобто зросло на 63,6%. Сільське населення за цей період зменшилося на 23%. Це було наслідком не тільки промислового розвитку, а й занепаду українського села.

Соціальна сфера села перманентно перебувала в занедбаному стані. Постійно відставало від міста медичне і культурно-освітнє обслуговування. Вкрай повільно проводилася газифікація сіл. Це породжувало стійкі міграційні настрої у значної частини жителів села, особливо молоді. Інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст призвела до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн. чоловік. Особливо загрозлива ситуація склалася в таких областях як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Суттєвий відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах почали переважати люди похилого віку, пенсіонери. Таким селам офіційні власті навішували ярлик “неперспективних”. Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера.

Обстеження, проведенні ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970–1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш як на 2 тис.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку сприяло підтриманню їх “українськості” і пом’якшенню русифікаторської політики. З іншого – відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвело до зменшення на селі народжуваності. Так, уже в 1979 р. середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику – 3 особи на родину.

Зменшувалася народжуваність і в містах, що було пов’язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві, адже дев’ять з десяти жінок працювали, низьким рівнем системи охорони дитинства, складними житловими умовами, поступовим зростанням дитячого сирітства. У 1970 р. споживання на душу населення в СРСР було удвічі нижчим, ніж у США, без урахування якості товарів і послуг. Для наповнення щотижневого споживчого кошика на початку 80-х років американцеві потрібно було працювати 18 годин, а українцеві – 53, при 41-годинному робочому тижневі.

В 1988 р. СРСР займав 77-е місце в світі за рівнем життя²⁷. При цьому рівень життя жителів України був значно нижчим не тільки порівняно з США, а й з Росією. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 крб., а в Російській Федерації – 235 крб., середньомісячна грошова оплата колгоспників в УРСР складала 168 крб., а в Росії – 200 крб., загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі на одного жителя становив відповідно 1213 крб. і 1408 крб. Спостерігалася суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування в Україні. Зокрема, у 80-ті роки на душу населення в Україні щорічно вироблялося 81 кг м’яса та м’ясопродуктів, а споживалося – 67, молока і молокопродуктів відповідно 400 і 360, яєць – 358 і 200, цукру 180 і 50, картоплі 360 і 120²⁸.

Залишалася гострою проблема житла. Черга на нього у містах країни

зростала і становила у 1985 р. близько 2 млн., а в 1991 р. – понад 2,5 млн. сімей. Незважаючи на приріст населення у 1966–1985 рр. на 5,5 млн. чоловік, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х років. Тож окрему квартиру сім'я очікувала від 10 до 20 років.

Неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти та науки. Необхідність мати сильну армію та адекватні цьому завданню озброєння вимагали мати велику кількість освічених людей у радянських республіках. Технічна інтелігенція, науковці повинні були бути численними, як то диктувалось екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому впродовж тридцяти років, з 1959 до 1989, володарів атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні у 5,3 раза і налічувалося майже 20 млн. осіб. Відповідно вузівську освіту мали у 5,9 раза більше людей – 4,2 млн. осіб. Правда, якщо у місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий, то на селі – кожен тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р. Демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мала не тільки позитивні, а й негативні наслідки. “З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у “ведмежі закутки”, – пише доктор фізико-математичних наук О. Габолич. – Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи”²⁹.

Одним з основних негативних наслідків процесів, які відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня людей партійно-радянське керівництво держави відкрило широку можливість для кожного забезпечити собі “солодке життя” власними силами.

Нечуваного розмаху в 70–80-ті роки набули крадіжки на підприємствах. Слово “несуни” стало загальноживаним і звичним. А несли і везли все, що можна було нести і везти. Однак, якщо рядовий “несун” задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконним шляхом, то прибутки корумпованої еліти складали мільйони. Боротьба ж із цими явищами в останні радянські десятиліття уже фактично не велася. Хоча час від часу відбувалися гучні процеси над “розкрадачами народної власності”. Було навіть відновлено смертну кару за “розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах”. Але ці “зразково-показові” заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність.

Виховати чесність у радянських людей було дуже важко. Як тільки експерименти не ставились для цього. Зокрема, у 1958 р. у кооперативній торгівлі активно запроваджувалися торгові точки (ятки) без продавця. На польових станах, бригадах і навіть хуторах ставилася шафа буфетного типу, в якій були попередньо розфасовані продукти та штучні товари. Гроші за взяті товари потрібно було залишити у спеціальному “грошовому” ящику. В умовах безгрошів'я і напівголодного повоєнного життя кооператори несли великі збитки від такої “торгівлі”. Продукти часто забиралися разом із грошима. (У ті часи навіть з'явився анекдот: “У селі злодії є? – Ні, нема. Але люди самі інколи беруть...”). Тому часто біля цих яток без продавця вимушений був стояти “відповідальний”, а то й міліціонер. Однак ідеологія була вище втрат – на початок 1959 р. кооператорів змусили поставити 1,4 тис. таких торгових точок, а у 1966 р. – близько 6 тис.³⁰

Не менш екзотичною для радянської дійсності було самостійне отримання

(відраховування і забирання з сейфу) заробітної плати – кожна така акція здоров'я бухгалтерам явно не додавала. Ефективність цих і подібних нововведень була мінімальною – у першому випадку роль продавця відігравав міліціонер, зарплата якого була набагато вищою зарплати продавця. У випадку із роздачею грошей держава теж лише втрачала – замість одного касира були задіяні декілька, які уважно стежили за “процесом самостійного відрахування грошей”³¹.

Реалії радянського способу життя породили і такі специфічні соціальні групи людей як спекулянти. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей “не зайнятих суспільно корисною працею”.

Значної шкоди соціальному самопочуттю суспільства завдавав алкоголь. Ще сталінський період був ознаменований суттєвим розширенням виробництва та продажу алкогольних напоїв для поповнення запасів казни. Чергова хвиля підйому вживання алкоголю відмічена з 60-х років. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни з 1940 до 1980 р. збільшилося лише на 35%, а вживання алкогольних напоїв збільшилося майже у 8 разів. Період застою характеризувався повсюдною пиятикою – і в побуті, і на виробництві. На думку багатьох дослідників склалося так тому, що протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в споюванні народу, у відверненні його уваги від політичного та соціального життя. Адміністративно-бюрократична система потребувала все нових і нових коштів.

І в Україні, і в Росії в 70–80-ті роки поширились такі явища як наркоманія і токсикоманія. Якщо на початку 1986 р. в Україні було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, то на середину 1987 р. на обліку перебувало вже близько 28 тис. Поширеність цієї хвороби в Україні перевищила середньосоюзний показник у 1,5 рази, а показник захворюваності – в 2,4 рази. Проблема охорони здоров'я в країні вирішувалася вкрай незадовільно. Коштів, які виділялися на потреби галузі, вже не вистачало на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. Гострою залишалася і кадрова проблема. Адже кваліфікація значної кількості медичних працівників була далеко не на найвищому рівні. Офіційна медицина заперечувала нетрадиційні та народні методи лікування хворих, створювала штучні перепони на шляху лікарів-новаторів.

В складних умовах радянської соціально-економічної практики найбільш комфортно почував себе такий соціальний прошарок населення як партійно-державна номенклатура. Його представники перебували поза критикою, користувались різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, не доступних для простого народу. Хоча, варто зазначити, розрив у рівнях життя найбільш вразливих прошарків населення і верхівки номенклатури складав всього 1:4, що не йде в жодне порівняння з сучасними показниками.

Радянським чиновникам в масі своїй були притаманні такі риси як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, в якій вони діяли і в її можливості, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та “поняттями”. В 1984 р. їх “доблесний труд” був “відзначений” 74 тис. анонімних листів–скарг до ЦК КПРС³².

Низький загальний рівень життя, а також інші фактори, спричинили, як підкреслювалося, уповільнення темпів приросту населення України. Його рівень упав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 – у 1989 р. За народжуваністю

Україна посідала в СРСР в 1990 р. останнє, 15-е місце. При цьому 80% дітей в республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа поглибила небезпеку масових захворювань. У містах з шкідливими виробництвами у кожних двох з трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома–дев'ята дитина з'являлася на світ з вродженими вадами. До 30% дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 80-х років були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 90-х років Україна посідала 32-е місце в світі, а за рівнем дитячої смертності – одне з перших.

Демографічні, етнічні та міграційні процеси впродовж тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато віків її населення набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. На початок ХХ ст. Україна була виразно поліетнічною територією. На цей час особливо прискорено зростала частка росіян. Якщо до середини ХVІІ ст. московські іммігранти в Україні являли собою поодинокі явище, то згодом, в умовах імперської Росії й СРСР, російський еміграційний натиск на Україну зростав і посилювався.

В імміграційному потоці в Україну в другій половині ХХ ст. росіяни кількісно переважали інших, що й привело врешті-решт до гіпертрофованого розвитку російської меншості. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян (12%), то в 1959 р. – 7 млн. (16%). Згідно з переписом населення 1989 р. росіян в Україні налічувалося 11,4 млн., що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979 р. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9%, а питома вага росіян збільшилась з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян – на 60%. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 рази³³.

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території – з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959–69 рр. він становив 0,93%, у 1970–78 рр. – 0,42%, у 1979–88 рр. – 0,28%³⁴. Це явище було зумовлено не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж, варто враховувати факт зменшення (з 6,3% до 5,2%) чисельності національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилась протягом 1939–1989 рр. від 5 млн. до 0,7 млн. чоловік. До того ж представники національних меншин в Україні масово набували під впливом русифікації рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на

зміну демографічної ситуації у східних та південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалась прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низький відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян – на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста – чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

У 80-х роках відбувалось активне переселення людей, переважно пенсійного віку, з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялись кращі, зокрема приморські, землі. Так Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8% населення, з них 11% становили неросіяни – переважно українці (8,9%). У 80-х роках російською мовою вільно володіли кожен два з трьох українців, а українською – лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97 – 99 випадках зі 100.

Такий результат не був наслідком дії об'єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського і російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації такої політики компартійному керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов зросійщеної освіти в Україні швидко денаціоналізувалась українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт – аборигенів, що в своєму образі наближались до образу кубанських козаків та берестейських поліщуків.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони “совєтських” людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів – 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони по Україні не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання

чисельності цих народів в Україні відбувалася завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х роках.

Зовнішня міграція була, таким чином одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х років 150–200 прийшлих етнічних спільнот, які чисельно становили близько чверті всього населення³⁵. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація – це спільність людей в межах однієї території, а національність – те, що за межами “нації”, то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки НАЦІЄЮ. В той час як всі інші – “лише” національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн. росіян за межами Росії у 1980-і роки були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, знаходячись в гущі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільною, територіально рухливою нацією в нашій республіці, бо це було перспективно з точки зору панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класової, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям (насправді – партійно-бюрократичній верхівці) культивувалася підспудно й інша нерівність – національна.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися “першими серед рівних”, відчуючи себе носіями високої історичної місії. В силу свого домінуючого становища у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність “російської” освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, в той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Важливим інструментом “інтернаціоналізації” українського народу були міжнаціональні шлюби. Якщо на початок ХХ ст. лише 3% українців вступали у змішані шлюби, то в 1970 р. – близько 20%, з них 30% у містах і 8% у селах³⁶. На початку 80-х років Україна займала перше місце серед союзних республік по міжнародних шлюбах – кожен третій із них був національно змішаним. У Російській Федерації таких шлюбів було 12%³⁷.

На офіційному рівні це вважалося величезним досягненням “соціалістичної інтернаціоналізації”. З високої партійної трибуни Л. Брежнев висловлював підтримку тенденції зростання кількості міжнаціональних шлюбів: “погано це чи добре? Ми, комуністи, з упевненістю можемо сказати: добре. Дуже добре”.

Фактично ж це було серйозною національною, соціальною, культурно-духовною і психологічною проблемою. Адже питанням внутрішньосімейних стосунків у сім'ях, які виникали внаслідок укладання міжнаціональних шлюбів,

майже не приділялось уваги, по суті обминались також питання виховання дітей у змішаних сім'ях, їх національної приналежності, асимілятивних процесів на рівні сім'ї. А це особливо важливо, бо демонструє механізм соціально-демографічного розщеплення на рівні первинної клітини громадського й суспільного життя – сім'ї, коли членам сім'ї байдуже до якого народу, якої культури вони належать, яка мова рідна, коли зникає почуття рідного, змінюється, розмивається духовний світ людини.

Байдужість до національного питання у сім'ї досягла в Україні в 70–80-ті роки величезних розмірів. Вивчаючи проблему міжнаціональних шлюбів і асиміляції, львівська дослідниця О. Сапеляк наводить дані соціологічних обстежень, проведених Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії у 1989 р. і оприлюднених газетою “Молодь України” 10 серпня 1989 р., які засвідчують, що 70% населення України було байдуже, яку сім'ю утворювати – однорідну чи національно змішану³⁸. Серед причин укладання міжетнічного шлюбу були конкретні умови культурно-національного життя, під впливом яких формувався культурний рівень, традиції.

Міжнаціональні шлюби перебували у прямо пропорційній залежності від структури населення, його національного складу. Порівняно з іншими республіками Україна являла собою один з найбільш етнічно змішаних регіонів СРСР. На початку 80-х років у складі її населення українці становили 73,6%, росіяни 21,1%, євреї 1,3%, білоруси 0,8%, молдаване 0,6%³⁹. При цьому етнічна строкатість населення республіки постійно зростала внаслідок посилення міграційних процесів і це було однією з об'єктивних причин для укладання міжетнічних шлюбів.

За переписом 1970 р. в СРСР кількість населення, що проживало в місці проходження перепису менше 2 років, становила астрономічну цифру: близько 14 млн. чоловік, більшість із них росіяни (8 млн. чоловік) і українці (2 млн. чоловік). Переважно це – міграції усередині республік, але значна частина припадала і на міжреспубліканські. Протягом двох років, перед переписом 1970 р., в Україну прибуло з РРФСР близько 420 тис. чоловік, із Білорусії – 22 тис., Молдови – 18 тис. За межі України, в свою чергу, виїхало 552 тис. чоловік, в тому числі до Російської Федерації 427 тис. чоловік. У 1989 р. у Російську Федерацію з України прибуло 202 тис. чоловік і в зворотньому напрямку в Україну прибуло 205 тис. чоловік. У національній структурі емігрантів з України переважали українці, а з Росії в Україну – росіяни. У 70-х роках, коли міграційні процеси досягали максимуму, приріст населення України був забезпечений більшою мірою за рахунок росіян. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національної свідомості.

Створення сім'ї за принципом “усе одно, хто за національністю, тільки б людина хороша” стало нормою громадського життя в Україні в 70–80-ті роки. Ця теза широко пропагувалася офіційними засобами масової інформації, хоча абсолютно суперечила попереднім уявленням про створення сім'ї. Основною проблемою при створенні міжнаціональної сім'ї, пише О. Сапеляк, була не мовна чи релігійна різниця, а характер побутової культури різних етносів. Внутрісімейна динаміка безпосередньо залежала, впливала з дії загального контексту соціальних умов, переломлюючись через психологічні процеси, що складають картину побутових відносин кожного етносу.

“Кожен народ, кожна нація, кожна етнографічна група – це не лише своєрідна мова, елементи одягу, харчування, а й відносини між статями, молоддю і старшими, батьками і дітьми, сусідами і знайомими, це особливості привітань і ведення розмови, частувань і свят, характер жартів, сприйняття і ще безліч непомітних для стороннього ока дрібничок. Те, що в побуті несуттєве для одного народу, виявляється важливим для іншого, оскільки відносини в сім’ї, спосіб сімейного життя у всьому його багатогранному комплексі склалися віками в кожного народу, по-своєму навіть у кожній етнографічній групі”⁴⁰.

Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, цілком можна віднести до типово радянських соціальних експериментів – штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісно, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на “стику” культур, роздвоюючи їх етнопсихологічну стійкість.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу – “новоросів”, які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф’єв писав нещодавно у “Московских новостях”: “Росія закабалила нові колонії – як їй здавалося – навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдаване погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом – тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні...”⁴¹

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки вождю виселити всіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою “батога і пряника”. Режим широко використовував таку форму “інтернаціоналізації”, як “обмін спеціалістами”, “оргнабори” – вербування робочої сили для освоєння районів нового господарського розвитку – Сибіру та Далекого Сходу, видобутку корисних копалин, промислових новобудов у важкодоступних регіонах Росії. Для багатьох мешканців радянської України це було єдиною можливістю поліпшити своє матеріальне становище, придбати житло і т.д. Разом з тим у Росії осідало багато офіцерів Радянської армії, господарських керівників – вихідців з України, тисячі українських фахівців високої кваліфікації. Найбільша кількість українців у кінці 80-х років була зафіксована у Москві та Підмосков’ї – 438 тис. чоловік. Великим центром зосередження залишався Ленінград, де українців налічувалося понад 150 тис. У 50–80-ті роки до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час питома вага українців серед усього населення Росії становила 3%. У Приморському краї проживало 186 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2% населення, в Чукотському автономному окрузі – 16,8%, в Магаданській області – 15,4%, в Кустанайській – 14,6%. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові; 268 тис. – в Тюменській області.

Географія розселення українців у повоєнний період характеризувалася значним скороченням українського населення у східних районах Російської Федерації і зростанням їх чисельності серед усіх жителів північних і північно-східних районів. Це пояснюється, насамперед, тим фактом, що впродовж 30–40-х років північні регіони були місцем заслання та спецпоселення мільйонів українців насамперед за політичними мотивами. Частина з них залишилася там. У тих же районах Росії значна кількість українців працювала на нафтових і газових родовищах, займалася видобутком золота та кольорових металів.

Серед українців Росії доволі високим був відсоток людей із спеціальною освітою. Зокрема, кількість українців з вищою освітою становила майже 20%, а з середньою спеціальною і вищою освітою – понад 45% від загальної кількості українців, які проживали в Росії⁴².

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи “економічних міркувань”, вистачало пасіонарності – вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. “Українці, опинившись в Росії, – пише відомий політолог А. Окара, – не відчують, зазвичай, ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка “збирала” Великий євразійський простір, “вибудовувала” чимало російських регіонів”⁴³.

Чимало з українських переселенців були вже денаціоналізовані, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, свідомо чи підсвідомо більшість таких українських мігрантів прагнула позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на “повноцінних” російських людей.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які потрапляли в Росію, навіть не відчуючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності, бо їм не було на кого психологічно обіпертися – національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти асиміляційному тиску.

Недемократичність радянського суспільства не дала можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності і функціонування як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об’єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне, до того ж не завжди виразне, об’єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. “Українськість” російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові і побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця “українськість” залишалася на рівні етнографічного додатку до нової сутності, в інших існувала пополам з “російськістю”, коли і українська культура і російська сприймалися як рідні та рівновеликі. Отже, знову етнопсихологічне роздвоєння, знову існування на “стику” культур.

Загалом же, українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. В 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою

російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по-різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України відносять себе до українців більше за інерцією, а насправді вже асимілювались з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну “українськість” навіть у багатьох із тих, хто при перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм можливість визначати чисельність української діаспори в Росії в кінці 80-х років не в 4,4 млн., як це випливає з даних перепису 1989 р., а в 10 – 20 млн. чоловік⁴⁴.

Важко судити про точність тих, чи інших даних. Політика русифікації, яка здійснювалася в СРСР з метою творення “ нової історичної спільності – радянського народу ” призводила до того, що часто українців у регіонах записували росіянами. Так було на Кубані, у Білгородській, Воронезькій областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалось безслідно. “ Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, – пише А. Окара, – недарма останнім часом виділяють окремих етнічний великоруський підтип – “ український ” (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центрально російським підтипом тощо) ”⁴⁵.

Аналіз вченими системи регулювання національних відносин в Росії дозволив стверджувати, що в багатонаціональній державі можливі три форми становища національності: 1) державний централізм, в якості придушення всіх іногородців державною нацією; 2) обласний федералізм як панування “ корінної ” національності історично успадкованої області над національними меншостями (місцевий централізм) і 3) національний федералізм як повна рівність національностей, яка не знає принципово національних меншостей в якості колективів, нерівноправних з чисельно або соціально-історично пануючими національностями⁴⁶. Культивування комуністичним режимом на просторах СРСР переважно першої з названих форм не було домінантою ні внутрішньої, ні зовнішньої єдності народів, в тому числі українського і російського, скоріше навпаки. Зміна кордонів між Україною та Росією в довоєнний та післявоєнний період, індустриальні переселення 30–80-х років для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси. Натомість мала бути створена єдина, інтернаціонально-класова спільність, базована на російській культурі і російській мові.

Поступове зближення, а згодом і злиття націй СРСР в одну було програмною метою правлячої Комуністичної партії. Ідея “ злиття націй ” була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні “ Маніфесту Комуністичної партії ”: “ Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя ”⁴⁷. Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відімруть, національні риси народів внаслідок знищення їх основи – приватної власності неминуче будуть змішуватися і зникнуть ”⁴⁸. Тому навіть вимушений “ розквіт націй ” в СРСР у 1920-і роки був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. В своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з’їзді ВКП(б): “ Треба дати національним

культурам розвинулись і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою”⁴⁹.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів, на зближення і злиття націй стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах з кінця 30-х років, коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов’язкове вивчення російської мови в національних школах. Пролетарський інтернаціоналізм набув яскраво вираженого російського відтінку.

Надзвичайної активізації набрав процес русифікації у повоєнний період. Зміни в суспільстві у період правління М. Хрущова не мали глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалася тенденція посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС журнал “Коммунист” пропагував тут ідею: “на высших стадиях коммунистического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов”⁵⁰. Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи на вчительському з’їзді в Києві у жовтні 1958 році, завідувачий відділом освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови у школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, й що низькі оцінки в такому випадку з цього предмету не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вузу... З’їзд виявив певний спротив пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов’язковою для вивчення в російськомовних школах.

В грудні 1958 р. в газеті “Правда” з’явилася стаття М. Бажана і М. Рильського “В ім’я людини”, в якій автори виступили проти фактично факультативного викладання рідної мови в школах України. Їх ініціативу згодом активно підтримали збори київських письменників. Однак цей спротив не міг протистояти масованому тиску центру.

Реалізація “Закону про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” вела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. У 1958/59 навчальному році в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання з 3,5 млн. учнів, російськомовних шкіл було 4.049, але в них навчалося 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/56 навчальним роком кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською – зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, такі школи переважали абсолютно кількісно і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладанням, в Харкові – 87%, в Одесі – 87%, Горлівці – 91,3%. У Кримській області було лише

три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь 600 учнів. Навіть у Києві у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. В перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл в республіці зросла на 143 одиниці.

Новий шкільний закон продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації і національного знеособлення неросійських народів. "... Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць, – писав згодом І. Дзюба у праці "Інтернаціоналізм чи русифікація". – Але і ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій "українській" школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському "соромляться" говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це – "показуха" і непотрібна театральність для цифри і "для іноземців".

Але найгірше те, що "українські" школи – і це вже стосується і міських, і сільських шкіл – зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і "предпочтительности" російської культури та другорядності української як "доважка" до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно – цілковиті невігласи щодо української культури"⁵¹.

Русифікації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань в Україні. Так, у 1959 році в УРСР було опубліковано 4.048 назв книг і брошур українською мовою, в 1960 році – 3.844, а в 1961 році – 4.041. Російськомовні видання становили відповідно 2.628, 3.893, 4.416 назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків. Вже у 1963 році в СРСР лише 4,3% назв книг були україномовними (при 17% українського населення в Союзі).

Пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля по нівелюванню національного життя народів СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС, який визначив програмною метою своєї діяльності формування "нової історичної спільності – радянського народу". Положення про радянський народ як нову історичну спільність присутнє в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970 р.), в доповіді Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.) та інших партійних документах. Йшлося, фактично, про формування нової політичної нації, не позбавленої, однак, окремих етнічних рис кожної національності.

Одним з головних ідеологів політики злиття мов і народів СРСР був провідний діяч Комуністичної партії, багаторічний секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його філософію "єдиного радянського народу" навіть П. Шелест, керівник комуністів України, назвав через деякий час у своїх спогадах філософією "винищення окремих націй". За визначенням П. Шелеста, це "добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до

єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності “старшого брата”. А своє, рідне, прадавнє, що скла-лося історично, впродовж тисячоліть, топчється й шельмується, зневажа-ється й руйнується”⁵². Як “несусвітній шовініст”, М. Суслов, за словами П. Шелеста, “зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це – гніздів’я націоналізму...”⁵³.

Серцевиною концепції “радянського народу як нової історичної спільності” щодо України була ідеологія “возз’єднання”, проголошена ЦК КПРС у 1954 р. Саме в ній були закорінені основні елементи опорної кон-струкції теоретичного винаходу партії. Особливо яскраве вираження кон-цепція знайшла під час святкування 325-річчя “возз’єднання України з Росі-єю” у 1979 р. Відповідно саме в цей час тенденції у трактуванні історії Укра-їни прийняли форму ще більш крайню, ніж це було у 50–60-ті роки. Зокре-ма, коріння “нової історичної спільноти”, згідно нової інтерпретації, мало сягати ще до часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної (“давньоруської”) мови нібито утворилася “єдина давньоруська народ-ність”. З цієї народності започаткувалися “старша” (як за віком, так і за ста-тусом) російська та “молодші” – білоруська й українська нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому “возз’єднання” України з Росією у 1654 р., за новою концепцією, було обумовлено всім попереднім природнім та істо-ричним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно радян-ської історіографії Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб “возз’єднатися” з Росією і росіянами⁵⁴.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський на-род стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику, у свідомість населення.

Основою радянського народу як нової нації мала стати багатошарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді пі-раміди. На її вершині – власне російський елемент, нижче – слов’янський (“триєдиний російський народ”), ще нижче – всі інші національності, які на-селяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосун-ки, проводилась відповідна національна політика. “Нова радянська люди-на”, на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона – представник без-національної спільноти⁵⁵.

Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалась думка про ет-нічну єдність росіян, українців і білорусів. Необхідність масштабної пропаган-дистської кампанії в цьому напрямку зумовлювалась тим, що питома вага ро-сіян у складі населення СРСР зменшувалася, в той час як мусульманське насе-лення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації швид-ко зростало. В 1972 р. приріст населення в республіках Середньої Азії в розра-хунку на 1 тис. чоловік був більш як у 4 рази вищим, ніж у Росії та Україні⁵⁶. За переписом 1979 р. питома вага росіян у складі населення СРСР скоротила-ся до 52,4%. Перепис 1989 р. засвідчив, що в складі населення СРСР росіяни становили вже 50,8%. Таким чином, домінування неросійського населення в русоцентричному Союзі РСР ставало справою недалекого майбутнього. Це

лякало партійно-державну олігархію і вихід їй бачився в прискореній асиміляції українців і білорусів. Саме тому спрямовуваний Комуністичною партією асиміляційний тиск на “молодших братів” набрав у 70–80-і роки особливо потворних форм і розмірів.

Стирання національних відмінностей, особливо мовних, було визнано Комуністичною партією тривалим процесом. Тому магістральним напрямком її діяльності в 1970–80-ті роки залишалася “інтернаціоналізація”, а насправді – зросійщення, денаціоналізація самобутніх культур народів тодішнього СРСР. З кожним новим етапом історичного розвитку процес такої “інтернаціоналізації” посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери і галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонглювання термінами “розквіт”, “зближення”, “злиття”, “радянський народ”. Політично ж мета полягала у зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей спільної тотожності і мети.

Радянське керівництво продовжувало політику “перемішування племен і народів”. Росіянами активно “освоювалися” національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців – за межі УРСР. Якщо в 1923 р. в республіці проживало 3 млн. росіян, то в 1959 р. – 7 млн., а в 1970 р. – близько 10 млн. У 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1. В 1989 р. ця пропорція, тепер уже з урахуванням західних українців, зменшилася до 3,3:157. Найбільший відсоток росіян спостерігався у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання росіян у містах свідчить про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями чи іншими народами землі. Користуючись віковою підтримкою етнічної Батьківщини, росіяни справляли значно більший вплив на суспільно-культурні процеси, ніж їхня частка у складі України.

Українська мова посилено витіснялася із сфери офіційного вжитку. Приклад у цьому подав перший секретар ЦК КП України В. Щербицький, виголосивши звітну доповідь на XXV з’їзді Компартії України в 1976 р. російською мовою. Надалі на партійних зібраннях, на сесіях рад, всіляких активах, зборах і симпозиумах домінуючою стала російська мова. Вимога писати дисертації лише російською мовою (1973 р.), навіть з проблем української мови і літератури, рекомендація нею ж популяризувати наукові досягнення “вимивали” мову із сфери науки. Навіть мовознавство, як наука, перетворювалося на своєрідну танатологію, покликану займатися передусім впливами російської мови на національні та у відповідний час засвідчити природність розчинення їх у “новій історичній спільності – радянському народові”.

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в Союзі мовою будь-де давало якісні інші можливості соціальної мобільності, в тому числі заробітків і кар’єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак в кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь ні однієї мови й культури, ні іншої. Руйнувалася національна ідентичність, а нерідко й змінювалася. Українська республіканська адміністрація повністю була готова прийняти асиміляцію, сприяла їй, як і значна частина вже денаціоналізованої інтелігенції. Попри опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. В різних соціальних групах він також різнився. Найбільший опір асиміляції чинився

традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найбільш впливовими агентами русифікації виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки і перші, і другі перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими.

Русифікаційні процеси в Україні, як і в Білорусії, були особливо масштабними і глибокими, адже і українці, і білоруси, розглядалися, як підкреслювалося, в межах російської етнічної нації, яку треба була консолідувати, ліквідувавши сліди “чужих” впливів. В єдиному потоці русифікаторської політики звичайно виявлялись і її регіональні особливості. Процес русифікації на Заході, Сході і Півдні України не був одномірним, він відрізнявся і за змістом, і за динамікою. Якщо на Сході і Півдні України у повоєнний період швидких обертів набирали власне асиміляційні процеси, то на Заході важливим чинником русифікації залишалися деполонізація та “українізація” на радянський кшталт. У 1944–1946 рр. з території України насильницькими методами було переселено близько 1 млн. поляків, а з Польщі в Україну перевезено майже півмільйона українців. На початку 50-х років був фактично придушений український збройний рух опору, очолюваний Українською повстанською армією. Радянізація західноукраїнських земель проводилася в такий спосіб і в таких формах, які в подальшому, у 70–80-і роки, забезпечили наростання русифікаційних впливів, їх уніфікацію в межах всієї України.

У 1975 і 1979 рр. в Ташкенті відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції щодо дальшого поширення російської мови в національних республіках, покращення її викладання в національних школах. Друга ташкентська конференція рекомендувала, розпочинаючи з 1979 р., “завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п’яти років життя”. Заохочувався перехід на російську мову викладання в старших класах. Передбачалося розширення випуску навчальної літератури російською мовою, підготовки фахівців з російської мови, інтенсивне переведення на російську мову вузів, технікумів і профтехучилищ. Це була конкретна реакція міністерських чиновників та номенклатурних педагогів і вчених на “Брежнєвський циркуляр” – постанову ЦК КПРС “О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках” від 31 червня 1978 р.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 26 травня 1983 р. прийняла нову постанову “О дополнительных мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик”. Відповідну постанову прийняли ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 10 червня 1983 р. Міністерство освіти УРСР затвердило “Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки”. Передбачалося, починаючи з 1984 р., при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання класи і групи, більші, ніж 24 учні, на дві підгрупи. Розширювалася мережа шкіл з російською мовою навчання та з поглибленим вивченням російської мови. Запроваджувалося навчання російської мови в дошкільних закладах. Передбачалося

розширити підготовку вчителів російської мови й літератури, викладачів і науковців, збільшення видань навчальної, методичної та художньої літератури російською мовою. Відновлювалася по суті дореволюційна доплата “за обрусення края”: зарплата вчителям, які проводили заняття з російської мови і літератури, встановлювалася на 15% вищою, ніж іншим учителям. “В бюджеті на утримання установ освіти, – повідомляв ЦК КПРС у секретній інформації ЦК Компартії України, – починаючи з 1984 р., щорічно передбачаються асигнування в сумі 2,5 млн. крб. на підвищення ставок заробітної плати учителям початкових класів, які проводять заняття з російської мови, учителям російської мови і літератури 4–10 класів. Збільшений стипендіальний фонд на 357 тис. крб. для виплати підвищеної стипендії студентам, які навчаються на спеціальності “Російська мова і література”⁵⁸.

Офіційна національно-мовна політика, спрямована на припинення соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки – українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 80-х років реальність склалася така, що в канадському місті Едмонтоні було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську і Харкові, разом узятих. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи. Поодинокими були українські школи або українські класи у промислових містах Донбасу та Придніпров’я. Загалом в Україні лише 3,5% дітей, які пішли у 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою і 14,5% – в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час 95% російською мовою проводилися заняття у вузах, технікумах і профтехучилищах. Із 45 профтехучилищ Києва не було жодного, яке працювало б в українському мовному режимі. На 75% російськомовними були дитячі садки.

За таких обставин, зрозуміло, українське населення поступово втрачало свою рідну мову, перетворюючись на “радянських людей”. Так, між 1959 і 1979 роками чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1%. Кількість українців, які вважали російську мову рідною, зросла за 20 років вдвічі і становила в 1979 р. майже 4 млн. чоловік. За переписом 1989 р. серед населення України було 72,6%, а за даними соціологічних досліджень українською мовою вільно володіли тільки 67% українців.

У передмові до книги “Лихо з розуму” В. Чорновола, виданій у Парижі в 1967 р., автор зазначив, що у зв’язку з відновленням політики зросійщення України серед народу з’являються “підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України, про вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР”.

Процес русифікації відбувався одночасно і через інші сфери і галузі культури – через видання друкованої продукції, засоби інформації, систему охорони пам’яток, кінематограф, організацію концертно-театральної діяльності та ін. Якщо у 1960 р. книжки українською мовою складали, як уже вказувалося, 49% від усіх, опублікованих у республіці, то в кінці 80-х років – лише 20%. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, в той час як у Болгарії – 581, Угорщині – 885. Між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 16%.

Ще гіршою була ситуація із створенням фільмів українською мовою. За

даними газети “Культура і життя”, діючий фільмофонд України на 1980 р. налічував 2.967 фільмів. В них тільки 235 – українською мовою, переважно старі. У 1989 р. в кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів, і тільки один демонструвався українською мовою. Щороку Грузія, Вірменія, республіки Середньої Азії дублювали по 50–60 фільмів, Україна – лише 15.

Русифікація і дискримінація посилювалися і в бібліотечній справі, музейному і театральному будівництві. Швидкими темпами знижувалася частка українських книжок у бібліотеках. Кількість музеїв в Україні зменшилася з 174 у 1940 р. до 147 у 1972 р., театрів із 140 до 72. Таким самим було становище з радіомовленням і телебаченням. Російськомовне телебачення захоплювало все нові й нові рубежі у найвіддаленіших населених пунктах республіки.

Дещо кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних областях. До 1971 р. 25% лекційних курсів у вузах Західної України читались українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15%. Так послідовно і цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови національних меншин України. Частка видань мовами національних меншин республіки на кінець 80-х років становила лише 0,3%, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося 3% всіх видань. З майже півмільйона чоловік єврейського населення України 82% рідною мовою називали російську. Українці в СРСР поза межами Української РСР були взагалі позбавлені рідного шкільництва і навіть преси українською мовою. Втрата мови визначала занепад будь-якої національної культури.

Російський дослідник К. Плешаков в статті “Сквозь заросли мифов”, поміщений у російському журналі “Pro et Contra” в 1997 р., писав, що “русифікація була безсумнівним і очевидним благом для “тюрми народів”. З російською мовою в Баку прийшли факси, а в Київ – Ясперс і Сартр”⁵⁹. Доволі наївне і безпомічне твердження. А якби Баку дістався у свій час Англії, а не Росії, то факси, очевидно, могли з’явитися там набагато раніше. І Київ, якби мав “відчинені двері” в Європу, як то було до Переяславської угоди, і не знаходився за “залізною завісою” отримав би Ясперса і Сартра теж раніше, до того ж без московського транзиту. Хіба обов’язково везти їх у Київ через Москву? Чи шановному вченому не відомо було, що в СРСР не тільки умисно не впускали в українську мову Гегеля, Ньютона, Ейнштейна, Ф. де Соссюра та іншу наукову класику, але й ретельно слідкували за тим, щоб український переклад світового поета, драматурга чи прозаїка не відбувся раніше російського перекладу? Навіть твори українських письменників видавалися для українців в Україні нерідко у російських перекладах, так само дублювалися російською мовою фільми українських режисерів. З української освіти, науки, культури витіснялося все, що, за улюбленим висловом М. Суслова, “роз’єднувало народи”.

“Українцям підмінювали історичну пам’ять, національну свідомість, мову, пропонуючи натомість ідею панівної нації, російську мову та культуру, кар’єрні перспективи, – пише сучасний дослідник І. В. Діак. – Лише ті, хто погоджувався на це, ставав не просто “людьми двох націй”, але й змінював в паспортах національність, наближав своє прізвище до російського, вважався

в імперії братнім українцем і політично благонадійним громадянином. Таким були відкриті службові перспективи. А інакше людина перетворювалася на “українського буржуазного націоналіста”⁶⁰.

Свято продовжувала справу Переяслава Російська православна церква, яка ще з часів Петра I остаточно перетворилася в своєрідний департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася з самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності XIX – початку XX ст. була, як відомо, тріада “православ’я – самодержавство – народність”. Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини XIX ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині XX ст. підпорядковували по суті великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями – православ’ям і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості в складову життєвого світу “советської людини”. Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчить хоча б такі символічні факти, як визнання православними ієрархами Сталіна “богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії” та чотириразове нагородження патріарха Алексія I (1945–1970 рр.) ордемом Трудового Червоного Прапора.

Єднання православної церкви і радянської держави розпочалося з відомої зустрічі Й. Сталіна з вищими ієрархами РПЦ та Архієрейського собору у вересні 1943 р. За розпорядженням “вождя”, РПЦ дозволено було організувати духовну академію і духовні семінарії у всіх єпархіях, свічкові заводи та інші виробництва, видавничі центри церкви. Вищим ієрархам був виділений престижний особняк для резиденції РПЦ і помешкання, персональні урядові автомобілі, приватні дачі та ін. Держава взяла на себе зобов’язання забезпечувати їх продуктами за державними цінами. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож зрозуміло, з яких причин архієрейський Собор прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіну за “співчутливе ставлення” до потреб церкви і обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь “в загальнонародному подвигу за врятування Батьківщини”.

Для зв’язку між РПЦ і урядом в 1945 р. було створено Раду у справах РПЦ (згодом – Рада у справах релігій). На практиці Рада здійснювала повний контроль над діяльністю РПЦ, зокрема, цензуру всіх її видань. Очолювали Раду кадрові офіцери органів безпеки. Патріархи Сергій, а згодом і Алексій I, завжди випрошували дозвіл на всі церковні заходи. Рада, а не патріарх, формулювала і статут РПЦ.

В кінці війни Сталін санкціонував проведення у Москві Помісного собору. Діяльність собору, який відкрився 31 січня 1945 р. доволі широко висвітлювалась на сторінках центральних газет. Орган ЦК ВКП(б) газета “Правда” опублікувала 5 лютого 1945 р. не тільки повідомлення про собор, а й ряд його матеріалів, зокрема промову голови Ради у справах Російської православної церкви Г. Карпова, звернення Помісного собору до уряду, біографічну довідку про новообраного патріарха Московського і всія Русі Алексія.

У виступі на Помісному соборі Г. Карпов відзначив особливі заслуги

Російської православної церкви, яка “в дня тяжких випробувань... не переривала свого зв’язку з народом, жила його потребами, сподіваннями, надіями, зробила свій внесок у загальнонародну справу”⁶¹. Про минулі гоніння на церкву і віруючих голова ради у справах РПЦ не сказав жодного слова. Навпаки, з його слів виходило так, що Жовтнева революція “звільнила Російську православну церкву від тих пут, які сковували і стісняли її внутріцерковну діяльність”⁶².

Характерно, що церковні ієрархи також не згадували на соборі про минулі антицерковні кампанії. В зверненні собору до уряду говорилося: “Собор щиро і серцем молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої завершальної перемоги над фашизмом і про примноження сил, здоров’я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандуючому нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну”⁶³. Церковні ієрархи поділяли великодержавницькі погляди Й. Сталіна на радянську імперію, схвалювали послідовну централізацію як державної, так і церковної влади. “Радянська РПЦ і її одержавлення здійснювалося під безпосереднім проводом Ради у справах РПЦ.

В уряді Рада у справах РПЦ найтісніше була зв’язана з КДБ. Без схвалення останнього не міг бути рукоположений жоден єпископ. Церква була густо насичена агентурою радянських спецслужб. Всі ієрархи після своїх зарубіжних відряджень в обов’язковому порядку писали детальний звіт для КДБ. Вони також інформували своїх комітетських кураторів і про настрої прихожан.

“Відновлена патріархія, – пише сучасний російський історик, професор Б. Соколов, – і в більш ліберальний період ... підтримувала всі заходи радянської влади у внутрішній і зовнішній політиці, навіть якщо вони суперечили не тільки християнським заповідям, а й один одному. Жодного слова осуду не було ні з приводу радянських вторгнень в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, ні у зв’язку з розстрілом робітників у Новочеркаську в 1962 р., ні після знищення корейського авіалайнера в 1983 ...”⁶⁴.

Навіть в середині РПЦ найганебніші акції щодо релігії і церкви здійснювалися нерідко руками її конформістського керівництва. І це аргументовано доводить у своїй монографії дослідниця Л. Алексєєва⁶⁵. Участь у пропагандистських кампаніях була тією ціною, яку церковні власті платили за можливість виконувати свій пастирський обов’язок і турбуватися про душі віруючих.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації “інтернаціональних” сил всередині СРСР. І РПЦ стала важливим інструментом такої консолідації. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території СРСР, єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементуючого компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала РПЦ російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи “свою” канонічну територію від будь-яких сепаратських впливів. І церковна, і світська влада СРСР цілком усвідомлювали роль релігійного чинника в державному розвитку – цьому вчив світовий історичний досвід. Адже Велика Британія як світова імперія постала значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англійської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков убезпечило грузинський та вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

Російська православна церква завжди протидіяла відродженню українського автокефального руху, можливості створення Української помісної православної церкви. Так було на початку ХХ ст., в 1917–1920-ті роки, у повоєнний період. Документи свідчать, що в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від Російської православної церкви і створення єдиної незалежної української церкви⁶⁶. У 60–90-і роки ХХ ст. боротьба за українську автокефалію тісно пов'язана з іменем митрополита, а згодом патріарха Філарета. Ще в 1960-ті роки було порушено питання про видання Біблії, Молитослова та іншої богословської літератури українською мовою, перекладачем якої був Філарет, точилися розмови про українську автокефалію. Реальні ж кроки у цьому напрямку були здійснені у другій половині 80-х – на початку 90-х років при агресивному спротиві РПЦ.

Російська православна церква постійно турбувалася про розширення зони свого впливу. В цьому сенсі у повоєнний період вона досягла значних успіхів, в тому числі і в Україні. Своєї мети вона досягала зазвичай за допомогою світської влади і її адміністративно-силових можливостей.

Радянський режим, будучи атеїстичним за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського і українського народів у лоні Московського патріархату. З цією метою зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині православної церкви, робилося все для того, аби в Радянському Союзі домінуючою була єдина структура – Російська православна церква. Від війни з нею радянська влада поступово перейшла до “мирного співіснування”, а в роки Другої світової війни та післяхрущовський період – до співробітництва. Комуністична партія повною мірою усвідомлювала її колосальний інтеграційний потенціал.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невід'ємну і невідокремлювану частину Російської православної церкви, правлячі кола СРСР робили все, щоб вона була домінуючою конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, включення Західної України до складу СРСР відразу гостро поставило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви, традиційної для регіону, звичної для місцевого населення церкви з виразним національним забарвленням, церкви, яка протягом кількох століть сприяла збереженню української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення радянської влади на західноукраїнських землях Українська греко-католицька церква об'єднувала понад 5 млн. віруючих. Вона складалася з 3.040 парафій і 4.440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2.950 священників. Крім них було 520 ієромонахів, 1.090 монахинь, 540 семінаристів. З поверненням радянської влади церква вживала активних заходів до порозуміння з нею. Однак Російська православна церква мала свої види на цю територію.

Прямим актом Московської патріархії в справі ліквідації УГКЦ було Послання патріарха Алексія I до уніатів Західної України, видане в 1945 р. безпосередньо після його обрання на патріарший престол. У посланні висловлювалася радість з приводу нарешті досягнутого возз'єднання історичних російських територій і одночасно печаль про те, що не возносяться спільні вдячні

молитви Богу за це возз'єднання, так як західні брати належать до іншої віри, “відторгнуті від своєї Матері – Російської православної церкви”. “Молимо вас, браття..., – закликав патріарх, – порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у пітьму і духовне падіння своїми ересями... Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері – Російської православної церкви”⁶⁷.

РПЦ спільно з владою “освоювали” західноукраїнські землі. Уже в березні 1945 р. відповідними органами була підготовлена детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, схвалена Й. Сталіним. Відповідно до цієї інструкції, у квітні 1945 р. спочатку в газетах “Радянська Україна” та “Вільна Україна”, а згодом у всіх республіканських і обласних газетах з'явилася стаття за підписом В. Росовича (псевдонім Я. Галагана) під назвою “З хрестом чи ножем”, яка містила гострі нападки на уніатів. Того ж місяця були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Всім їм було запропоновано “добровільно возз'єднатися” з Російською православною церквою. “Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим, – заявив М. Хрущов 16 липня 1945 р. на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ західних областей України. – Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри”⁶⁸. Далі відповідні органи влади розпочали заарештовувати провідних діячів УГКЦ і засилати їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіяльні управління, а також заарештовано близько 1 тис. служителів культу. До лютого 1946 р. із 1270 уніатських священиків, які знаходилися ще на свободі, 997 із-за страху перед репресіями підписали прохання про приєднання до православної церкви⁶⁹.

У 1946 р. відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Митрополит був засуджений на 8 років примусових робіт, однак пробув в ув'язненні аж до 1963 р. Тоді ж, у 1946 р., як відомо, у Львові було скликано неканонічний Собор із назначенців, який під тиском влади прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив з Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православній церкві. Собор висловив подяку “державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави” за визволення від фашизму і засвідчив “незламну вірність своїй Батьківщині”⁷⁰.

За подібним сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священиків мукачівської єпархії було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекло за кордон. Зрештою всі греко-католицькі церкви закрили, а 50 священиків засудили на різні строки ув'язнення. Наслідком цих дій радянської влади було проголошення у серпні 1949 р. Московським патріархом “добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою”.

Західноукраїнське населення важко сприймало православ'я, яке насаджувалося насильницьким шляхом, до того ж атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з русифікацією. Уніатство ж сприймалося ними – і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними, – як національна українська релігія, гонима за своє українство⁷¹.

Однак, підтримуване владою, російське православ'я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж десяти років, з 1946 по 1956-й, в регіоні у православ'я було “переорієнтовано” 2959 греко-католицьких

храмів з 3147; 1241 священник з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоду на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів – заарештовувалось, засуджувалось, або ж у кращому випадку, позбавлялось парафій⁷².

Так утворювався не тільки спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався і церковною, і світською, радянською владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони – єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдина мова і культура.

Традиційно уніфікаційну роль виконували у повоєнний період засоби масової інформації, преса. Головні інформаційні центри України знаходилися, зрозуміло, в містах, які переважно були зрусифіковані. Тож україномовні газети і журнали, радіо і телепередачі готували працівники, відірвані від українського мовного оточення. До того ж у міста надходила у великій кількості центральна загальносоюзна російськомовна і російська преса, яку ставили за взірць для української періодики. До неї разом з ідеологічними штампами і стандартами переносились і лінгвістичні російські норми, слова і граматичні форми.

Неухильно зростали обсяги російськомовних радіо- і телепередач. Позбавлені природної підтримки власне національного оточення, творці української газетно-журнальної мови, мови радіо і телебачення наповнювали її русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювали типово російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні і морфологічні традиції. Калькування з російської знебарвлювало українську мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація українського словника, який все більше ставав, за вдалим висловом 30-х років академіка А. Кримського, “російсько-російським”, призводила до збіднення мови, бо з неї вилучалися суто національні форми.

В результаті такої політики страждали обидві мови: російська шаблонізувалася, уніфікувалася, українська ж деформувалася під потужним російським впливом. Така двомовна мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові, тому що дистанціювала широку українську громадськість не тільки від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному і культурному житті. Російська мова впливала не тільки через фактичну перевагу російської культури в міському середовищі, а ще й тому, що саме в Росії знаходились найбільші і наймогутніші інформаційні центри. Всі новини подавалися російською мовою, поширювалися за одним шаблоном всім інформаційним структурам, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і заміन. Робилося все, аби “відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилову хмару “нової історичної спільності”⁷³.

Наслідком цілеспрямованої національної політики Комуністичної партії у повоєнний період, розвитку українсько-російських взаємин стало дальше заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, поглиблення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Тривала надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості і динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання та самоврядування.

Хоча окремі сучасні історики і політологи й пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювались на основі альянсу

великоруського й українського народів⁷⁴, насправді це було не зовсім так. Великоруський і український народ ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб'єктні. Український народ розглядався, як підкреслювалося, переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися не в площині спільної рівноправної взаємодії, а в площині підпорядкування, підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імпероформуючий етнос, скільки як пасивний імперонаповнюючий та імпероутримуючий. Саме тому українців так активно розселяли по всій імперії – від російського Нечорнозем'я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, армія, будови п'ятирічок, освоєння цілини, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу та ін. стали основними каналами зміцнення імперських устоїв і порядку.

На нові землі і в нове етнонаціональне середовище українці несли свої методи господарювання, свій спосіб мислення і поведінки, свою кухню, свої традиції і звичаї, своє ставлення до землі й оточуючого світу. Все це сприяло зміцненню імперських позицій, бо здебільшого не збіднювало, а збагачувало навколишній світ, однак частіше всього було згубним для самих українців, які поступово розчинялися в інонаціональному середовищі. До того ж, відтік пасіонарних мігрантів з України в Росію й інші республіки значно послаблював суто український соціальний, технологічний і культурний потенціал. Тож твердити, що росіяни і українці на рівних творили імперію, що Радянський Союз – спільний російсько-український політичний проект є щонайменше некоректно. Українці не були будівничими імперії, вони були її будівельним матеріалом. Інструментом, засобом зміцнення, адже надмірне розширення підпорядкованих територій унеможливлювало ефективний контроль ними з боку однієї Росії.

Теза про “триєдиний російський народ” покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, використавши їх потенціал для зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б з тієї точки зору, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Русифікація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювала Радянський Союз як імперське утворення, бо знижувала поріг його цивілізованості і культури, посилювала закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Русифікаційні заходи, заходи централізації і уніфікації як основа контртрадиційної сутності СРСР і ущербної політики по відношенню до українського народу послаблювали волю до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею. Вони знижували якісні показники його світогляду і духовно-вольових якостей. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її від'ємними рисами і характеристиками сприяла формуванню поколінь “радянських українців”. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута, по суті, на маргінес радянської історії. До неї не мало відношення таке поняття як “Центр”, з часом воно віддалялося від неї, а за Україною закріплювалися інші поняття – “основ-

на житниця” СРСР, “всесоюзна кочегарка”, “кадровий резерв”, “всесоюзна оздоровниця”.

Курс на “інтернаціоналізацію” народів СРСР в рамках радянсько-російського простору був згубним не тільки для них, а й для російського народу. Досліджуючи еволюцію російської національної свідомості в ХХ столітті, відомий англійський вчений-політолог, історик-славіст, знавець історії країн Східної Європи Дж. Хоскінг звертається до досвіду світової історії. В своїй праці “Россия: народ и империя (1552–1917)” (Смоленськ: 2000) він пише: “Після Першої світової війни турки відділилися від Османської імперії, в якій формально, але не фактично, займали становище головної національності, відмовились від універсальної доктрини ісламу в крайньому разі, в її політичному вираженні) і утворили власну національну державу під керівництвом Кемаля Ататюрка. Росіяни вчинили якраз навпаки: після зруйнування Російської імперії не створили національної держави, але під керівництвом Леніна відтворили імперію під прапором ще більш всезагальної універсальної доктрини. В 1922 році, в рік утворення нової Туреччини, Росія стала частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що являв собою в певному сенсі нову іпостась Російської імперії, але не мав у назві навіть слова “Росія”⁷⁵.

Російська Федерація була найбільшою республікою в Радянському Союзі, але формально вона була позбавлена можливості мати органи своєї власне російської самоорганізації, внутрішню державність: не мала власної, окремої від Союзу столиці, свого радіо і телебачення, своєї Академії наук, своєї Комуністичної партії. Вона не була чітко окресленим національно-територіальним і територіально-адміністративним утворенням. Простір, унікальний за протяжністю, ступенем соціально-економічної і етнічної диференціації населення мав доволі розмиту структуру і таке ж цивілізаційне життя. Російська Федерація не мала того національно-державного статусу, яким володіли інші союзні республіки. В суспільній думці Росії не існувало суспільно визнаних концепцій щодо контурів власних природних кордонів, власних масштабів. Доволі розмитими уявлялись межі такого “цивілізаційного матеріалу” як історія, культура, господарство. Росія була основним матеріалом та інструментом в руках комуністичного режиму для побудови нової спільності – Союзу РСР.

І Україна, і Росія не були суб’єктами міжнародного права, хоча Україна з 1945 р. – член Організації Об’єднаних Націй. Росія, формально, – ні. Однак СРСР, як відомо, уособлювала Росія, яка була його основою, ядром. Російські національні інститути були розчинені в імперських радянських. Статус Російської Федерації був штучно підмінений радянським національним централізмом з його основними конструкціями – КПРС, КДБ, МВС і армія. Етнічні росіяни домінували не тільки в силових структурах, але і в партійних органах.

СРСР з самого початку був асиметричною федерацією, утвореною за власним баченням і розумінням її архітектора – Й. Сталіна. З роками ця асиметрія згладжувалася, зокрема зовнішні її ознаки, а внутрішня напруга наростала. Напередодні прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) Л. Брежнев ініціював серію законів щодо зміцнення СРСР, надавши національним російським автономним республікам вагомі політичні й господарчі привілеї порівняно з власне російськими агроіндустріальними раями.

Стратегічний розвиток радянського військово-промислового комплексу і виробництва у 70–80-і роки планувався, виходячи із поділу країни на 18

крупних економічних районів. Республіканські кордони фактично були відсутні, принаймні до уваги не брались, що в перспективі реально загрожувало самому існуванню національних республік.

Комуністична партія в своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалась великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був згадуваний принцип централізму та викорінення будь-яких проявів “національного сепаратизму”. Радянська політична еліта, представлена здебільшого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, котрий розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції. У 1989 р. навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС, змушений був визнати: “Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї незаперечної істини, що ... насаджування під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилося на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. В результаті цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких прошарках населення, особливо союзних республік, посіяні зерна недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”⁷⁶.

Пануючі в суспільстві ідеологічні установки гальмували розвиток культури і духовності всіх народів СРСР, в тому числі й російського, збіднювали його мову. Руйнувалися історичні центри багатьох російських міст, безжалісно підривалися і зносились православні святині, винищувались шедеври національного мистецтва. Зусилля росіян були спрямовані не стільки на власний розвиток, скільки на зміцнення загальносоюзних структур. Корінна російська спадщина, хоч і лежала в основі радянської культури і державності, була затінена, відсунута на другий план, бо будівництво союзної держави зробило необхідним запозичення культурних цінностей і етики неросійських народів. І важко не погодитись з думкою видатного грузинського філософа М. Мамардашвілі, який у червні 1989 р. в інтерв'ю газеті “Заря Востока” визначив, що російсько-радянська імперія – це імперія не російського народу. Росіяни живуть не краще, ніж інші народи СРСР, сказав М. Мамардашвілі і продовжив: “Російський народ може бути навіть більше пригніченим, але в уяві інших народів причини цього гніту переносяться на нього самого в силу непроясненості і темноти його почуттів, в силу властивого йому заперечення індивідуальних начал культури і побуту, інстинктивного зашкарблого заперечення всього іноземного, західного і – найголовніше – його податливості цій машині, в силу відсутності в ньому імунітету проти дії тоталітарних структур свідомості”⁷⁷.

В радянський період своєї історії російський народ, як і український та інші, інтенсивно втрачав власну ідентичність. Згубні процеси не одне століття підточували здоровий організм російського суспільства. В умовах більшовицького режиму ситуація особливо загострилася, а в другій половині ХХ століття набрала просто загрозливого характеру. Влада прагнула всіма силами утримати Росію в русі по традиційному для неї шляху.

Органічну єдність Росії “нової” і старої підкреслював Ю. Афанасьєв: “Є очевидним, що Жовтень був способом закріплення традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим заради становлення нового”⁷⁸.

Вдало назвав одну із своїх статей російський публіцист Г. Лісічкін, опу-

ліковану „Литературной газетой” 27–31 грудня 2001 р. Називалася вона “Россию истощает имперский вирус”. Саме так, Росію знесиловало імперське становище, імперська ідея, імперське мислення, імперська ідентичність, постійна тяга до статусу зверхдержави, її зміцнення та розширення. В результаті Росія в ХХ ст. розвивалася за тою схемою, що і в ХІХ ст., суть якої доволі чітко означив у свій час історик В. Ключевський: “Держава пухла, а народ хирів”. Комуністична диктатура загубила зародки російської громадянськості, а разом з ними і почуття спільності нації. На кінець 80-х років понад 25 млн. росіян виявилися за межами власної етнічної території, втрачаючи власну ідентичність і набуваючи поступово нових рис і якостей, позначених місцевими традиціями і звичаями.

“Інтернаціоналізація” повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувалася при потужному впливі державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося, як норма життя, правило, за яким інтереси суспільства завжди були вище інтересів особистості. Нова історична спільність – радянський народ колективізувала і розчиняла в собі “я” кожного громадянина, формуючи “советську людину”. Пропаганда радянського способу життя, суспільних відносин, братньої взаємодопомоги трудящим інших країн – все це накладало свій специфічний відбиток. Цей відбиток виявлявся в тому, що особистості, як такої, індивідуальності в радянському суспільстві не могло існувати. Життя в людей було життям колективним, воно сприймало індивідуалізм, як, щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали ізгоями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому піддавалися всілякій обструкції. Існувало багато способів тиску і впливу на таких людей.

Під тиском держави деформувалася мораль суспільства та індивіда. В суспільстві широко розквітли корупція, бюрократія. Радянська імперія поступово перетворювалася на країну парадоксів та відвертого абсурду, де постійними були лише “тимчасові труднощі”. Хоча зовні все було ніби пристойно – зближувалися нації, міцніла дружба народів і зростав їх добробут. “Советська” людина була дзеркальним відображенням суспільного середовища, в якому існувала. Українські дослідники виділяють ряд засадничих рис, які характеризують “советську людину” – представника “нової історичної спільності”. Г. Грабович серед основних називає “публічну безвідповідальність”, О. Забужко – “безмовність”, “ментальну кастрованість”. С. Грабовський підкреслює “відокремлення думки від дії”, або ж “розрив між словом і ділом”. “Слово виступає певним ритуальним жестом, покликаним магічним чином заспокоїти можливі збурення у соціальній дійсності, – пише С. Грабовський у статті “Советська людина” як культурно-антропологічний тип”, – тим часом, “правильно” висловившись, можна діяти згідно з власними інтересами, які можуть докорінно розходитися зі словами. Власне, таку розбіжність може зафіксувати тільки людина з раціональними настановами. Для особи ж, що перебуває “всередині” відповідного міфу, розбіжності немає”⁷⁹. Для “советських людей” характерним було міфологічне сприйняття світу, усталена й чітко структурована пояснювальна схема й логіка всього в ньому.

Комуністичні ідеали з часом все більше відривалися від реальної дійсності і, як ідеали зовнішнього, штучного світу, не сприяли соціальній індивідуалізації людини. Людина не була вільною. Вона була продуктом тоталітарного суспільства, де вільний громадянин, як такий, не міг бути присутнім. “Совет-

ська людина”, будучи “прозорою” для влади, навчилася, звикла відчувати себе частиною суспільства, частиною соціальної системи, “гвинтиком”. Правда, за це вона одержувала певну підтримку і упевненість у своїй безпеці, упевненість у своєму майбутньому. Слідування встановленим правилам гарантувало людині уніфікований мінімум одержання освіти, місця роботи, мінімально необхідних благ для життя, виховання дітей. Вона вже звикла до роздвоєності життя і сама формувалася з подвійним дном: з одного боку природня, національна ментальність, з іншого – насаджувана, радянська.

У справі створення “совєтської людини” комуністичний лад в СРСР просунувся значно далі, ніж у справі створення “нової історичної спільності” – соціальної нації. Більшовицька національна політика освячувала і підтримувала явні відмінності в національно-державному устрої народів, в їхньому становищі у складі союзної держави. Відмінності ці були результатом не стільки самовизначення, скільки волюнтаристських рішень всесильного Центру. Якому народу, в яких межах, коли і яке національно-державне утворення дати або ліквідувати, вирішував Центр, керуючись здебільшого древнім принципом правителів багатонародних держав “розділяй і владарюй”. Неадекватний підхід за національних цінностей російського й інших народів СРСР не міг привести до реалізації ідеї побудови загальнодержавної спільності людей⁸⁰.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, носив по суті своїй штучний характер, був неприроднім, “поверхневим”, покликаним обслуговувати процес загальної денационалізації. В реальному житті успішно діяв інститут “старшого брата”. Міжнаціональні стосунки будувались нерідко за принципом господаря і підопічного. Такий тип “інтернаціоналізму” був принципово відмінним від справжнього, щирого інтернаціоналізму, який всюди, і в Україні, і в Росії, був природньою основою повсякденних відносин між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали у змішані шлюби, виховували дітей.

“Нова історична спільність”, радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, цілком може бути віднесена до категорії так званих buzz words – ефектних висловів, покликаних створити адресний “семантичний шум”. Вона постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денационалізації народів СРСР. Серед інших відомих науці спільностей радянська проголошувалася вищою і зрілішою. Це була прожектерська спроба поставити насильно створену і підтримувану єдність громадян СРСР в один ряд з природньо-історичними спільностями світового рівня.

На кінець 80-х років XX ст. виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і зв’язаної з нею ідеології. Непродуктивна “інтернаціоналізована” радянська економіка призвівши до чергової загальної кризи, підготувала суспільства до сприйняття ринкових відносин і переходу його до нового якісного стану.

¹ Советский тыл в Великой Отечественной войне, книга вторая. - М., 1974. - С.340.

² Ревенко Андрій. Скільки нас було, є та скільки буде // Дзеркало тижня. - 2001. - 1-7 грудня (№ 47).

-
- ³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - К., 2000. - С.561.
- ⁴ Авторханов Абдурахман. Империя Кремля. Советский тип колониализма. - Вильнюс, 1990. - С.81.
- ⁵ Час порахувати і борги Москви!.. // Вечірній Київ. - 2000. - 12 грудня.
- ⁶ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946-1950 гг. - К., 1946. - С.9.
- ⁷ Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // УІЖ. - 1993. - №7-8. - С.34-43.
- ⁸ Экономика Советской Украины. 1945-1975. - К., 1975. - С.358.
- ⁹ Кремінь Василь. Росія-Україна-Білорусь: чи можливий східно-слов'янський трикутник? // Нова політика. - 1995. - Червень - липень. - С.18.
- ¹⁰ Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - С.170-171.
- ¹¹ Качковський Лесь. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. - 2000. - 1 грудня.
- ¹² ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.24. - Спр.5550. - Арк.34.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Кульчицький Станіслав. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Су-часність. - 2000. - № 12. - С.83.
- ¹⁵ Вісник Руху. - 1990. - № 3. - С.15.
- ¹⁶ Экономика Советской России. 1945-1975 гг. - К., 1975. - С.151.
- ¹⁷ Дружба и братство русского и украинского народов. В двух томах. - Т.2. - К. 1982. - С.425.
- ¹⁸ Арбатов А. Г. Российская национальная идея (мифы и реальности). - М. 1998. - С.19-27.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Правда. - 1989. - 14 марта.
- ²¹ Известия. - 1989. - 9 сентября.
- ²² Коропецький І.С. Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік // Сучасність. - 1988. - № 5. - С.91.
- ²³ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). - Львів, 2003. - С.46.
- ²⁴ Тараненко В.М. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954-1956 рр.) // Український історичний журнал. - 1959. - № 6. - С.50-51.
- ²⁵ Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів. - С.319.
- ²⁶ Андрій Ревенко. Скільки нас було, є та скільки буде // Дзеркало тижня. - 2001. - 1-7 грудня (№ 47).
- ²⁷ Саган Олександр. Великий експеримент // День. - 2002. - 19 жовтня.
- ²⁸ Вісник Руху. - 1990. - № 3. - С.15.
- ²⁹ Габович Олександр. Прокляття невіглаством // Дзеркало тижня. - 2003. - 20 вересня.
- ³⁰ Саган Олександр. Великий експеримент // День. - 2002. - 19 жовтня.
- ³¹ Див.: Саган О. Великий експеримент // День. - 2002. - 19 жовтня.
- ³² Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. - М. 2002. - С.134.
- ³³ Олег Чирков. Зовнішня міграція - головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. - 2002. - 26 січня.
- ³⁴ Див.: Котигоренко В. Тенденція в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. - 2003. - № 2 (26). - С.13.
- ³⁵ Олег Чирков. Зовнішня міграція - головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній країні // Дзеркало тижня. - 2002. - 26 січня.
- ³⁶ Історія України // <http://zaohochemnia.narod.ru/>
- ³⁷ Численность и состав населения СССР. - М., 1984. - С.294-296.
- ³⁸ Див.: Сапеляк О. Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. - 1991. - № 7. - С.76.
- ³⁹ Население СССР. - М., 1980. - С.28.
- ⁴⁰ Сапеляк О. Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. - 1991. - № 7. - С.77-78.
- ⁴¹ Цит. за: Петро Часто. Від Переяслава чи до Переяслава? третього не дано... // <http://www.svoboda-news.com/2003/27/3.htm>
- ⁴² Кобза. Демографічна карта розселення українців у Росії // <http://www.kobza.com.ua/intan/demogr/demogra.html>
- ⁴³ Андрій Окара. "Утримуюча" місія // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-utr.htm>.
- ⁴⁴ Інформаційний бюлетень Міністерства України в справах національностей, міграції та культур. - 1995. - № 2. - С.54; Україна молода. - 2003. - 24 вересня. - С.8.
- ⁴⁵ Андрій Окара. "Утримуюча" місія // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-utr.htm>.
- ⁴⁶ Лазерсон М.Я. Национальность и государственный строй. - Пг., 1918. - С.65.
- ⁴⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - Т.4. - С.428.

- 48 Енгельс Ф. Проект комуністичного символу віри // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т.42. - С.336.
- 49 XVI съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. - М., 1930. - С.56.
- 50 Коммунист. - 1958. - № 11. - С.17.
- 51 Дзюба Иван. Інтернаціоналізм чи русифікація? - К., 1998. - С.153.
- 52 Україна. - 1990. - № 21. - С.23.
- 53 Там же. - С.22.
- 54 Див.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/monogru_r_6.htm
- 55 Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. - 1992. - № 2. - С.13.
- 56 Народное хозяйство СССР в 1972 году. Статистический ежегодник. - М., 1973. - С.48, 49.
- 57 Див.: Діак І.В. Україна - Росія (Історія та сучасність). - К., 2001. - С.184-190.
- 58 Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. - С.442.
- 59 Плешаков К. Сквозь заросли мифов // <http://www.journalist.kharkov.org/1999-05-06/rasrad.htm>
- 60 Діак І.В. Україна - Росія. (Історія та сучасність). - К., 2001. - С.182.
- 61 Правда. - 1945. - 5 лютого.
- 62 Там само.
- 63 Там само.
- 64 Соколов Б. Договор с дьяволом // Свобода. - 2003. - 30 вересня.
- 65 Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992.
- 66 Див.: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Оппозиция в Украине (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.). - К. 2000. - С.235-237.
- 67 Пастырям и верующим греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР // Патриарх Алексий. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи. - М., 1948. - Т.1. - С.121-123.
- 68 Історія української культури. Зб. матеріалів і документів. - К. 2000. - С.381.
- 69 Рар Г. Плененная церковь. - Франкфурт-на-Майне, 1954. - С.61.
- 70 Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. - С.287.
- 71 Див.: Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. - М.: Республика, 1995. - С.262-263.
- 72 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 24. - Спр. 4263. - Арк.203.
- 73 Забужко О. Мова і влада // <http://www.geocities.com/ukrexlibris/zabuzko/r02.html>
- 74 Андрей Окара. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? <http://bunker.4t.com/statti/imperia.htm>; Юрий Каграмонов. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. - 2001. - №2.
- 75 Дж. Хоскинг. Россия: народ и империя (1552-1917) // <http://www/nationalism.org/library/science/nationalism/hosking/hosking-people-empire.htm>
- 76 Горбачев М.С. В единстве партии - судьба перестройки: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 года. - М., 1990. - С.22-23.
- 77 Мамардашвили, Мераб. Как я понимаю философию. - М., 1990. - С.204-205.
- 78 Афанасьев Ю. Как России заново обрести свою историю // Судьбы российского крестьянства. Сборник. - М., 1996. - С.ХХІV.
- 79 Цит. за: Грабовський С. "Советська людина" як культурно-антропологічний тип // <http://www.universum.org.ua/journal/2002/grab001.html>
- 80 Див.: Вдовин А.И., Корецкий В.А. Распад СССР и проблемы национально-политического развития России // Российское государство и общество. XX век. - М.:1999. - С.358.